પુરોવચન

દેહલકૃત 'અભિવન-ઊઝણું' એ વિક્રમના સોળમા સૈકામા રચાયેલુ જણાતું એક ગુજરાતી કાવ્ય છે. અભિમન્યુકથાવિષયક એ સૌથી જૂનુ ઉપલબ્ધ ગુજરાતી આખ્યાનકાવ્ય છે અને ભાષા, છંદોરચના તેમજ સાહિત્ય એ ત્રણે દૃષ્ટિએ, એ જુદી જુદી રીતે ધ્યાનપાત્ર છે. ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરાએ પીએચ. ડી. માટેના પોતાના સંશોધનકાર્ય નિમિત્તે અભિમન્યુ-વિષયક અન્ય અનેક રચનાઓ સાથે દેહલના આ આખ્યાનનો પણ ઊંડો અભ્યાસ કરેલો છે, અને એથી તેમના તરફથી આ આખ્યાનનુ સુંદર સંપાદન મળે છે એ સવિશેષ આવકારપાત્ર છે.

વડોદરા યુનિવર્સિટીના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં સચવાયેલી અને સંવત ૧૬૮૦ માં લખાયેલી એકમાત્ર હસ્તપ્રત ઉપરથી આ કાવ્યનુ સંપાદન થયું છે. એક જ હસ્તપ્રત અને તે પણ કર્તાના જીવનકાળથી ઠીક ઠીક પછીના સમયની હોય તો તે ઉપરથી વાચના તૈયાર કરવાનુ કાર્ય સરળ નથી હોતું. પણ ડૉ. જેસલપુરાએ તે સફળતાપૂર્વક કર્યું છે અને મૂળ સાથે અણઘટતી છૂટ ક્યાય લીધી નથી પ્રસ્તાવનામા તેમણે 'અભિવન-ઊઝણું'માની અભિમન્યુકથાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે; છંદો-રચના, કવિતા અને સમાજચિત્રણની દૃષ્ટિએ કૃતિની સમીક્ષા કરી છે તથા એનુ ભાષાશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ વિગતે કર્યું છે. અંતે આપેલો શબ્દકોશ જૂની ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળના રૂપદૃષ્ટિએ તેમજ અર્થદૃષ્ટિએ થવા જોઈતા અભ્યાસને અનેક રીતે ઉપકારક છે

આ પ્રકાશન જૂની ગુજરાતીના તથા ભગિનીભાષાઓના જૂના સ્વરૂપના અભ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થશે

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર,
વડોદરા.
તા. ૧૫-૧૨-૬૧

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

નિવેદન

ઉત્તરા–અભિમન્યુની કથા ગુજરાતમાં ઘણી લોકપ્રિય છે. તેના વિશે ઈ. સ.ની પંદરમી સદીથી આખ્યાન, પ્રસંગકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, લોકગીત, નાટક એવી વિવિધ પ્રકારની કૃતિઓ રચાતી આવી છે. આવી ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં દેહલકૃત ‘અભિવન–ઊઝણું’ સૌથી પ્રાચીન કૃતિ છે. એ કૃતિએ આ વિષયની પછીની કૃતિઓ ઉપર વ્યાપક અસર કરી છે. એ દૃષ્ટિએ તેમજ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ તે મહત્ત્વની છે. તેની એકમાત્ર હસ્તપ્રત વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં આવેલી છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભિમન્યુની કથાનો વિકાસ’ એ વિષય પર પીએચ. ડી.નો મહાનિબંધ તૈયાર કરતી વખતે આ હસ્તપ્રતનો ઉપયોગ કરવાની મને તક મળી હતી. તે કામ પૂરું થતાં તે કૃતિનું સંપાદન તૈયાર કર્યું છે અને આ વિષયમાં પ્રાપ્ય તેટલી પ્રસિદ્ધ–અપ્રસિદ્ધ સામગ્રીને આધારે આ કથાના સ્વરૂપ વિશે પ્રસ્તાવનામાં ચર્ચા કરી છે. આશા છે કે આપણા કથાસાહિત્યના અભ્યાસમાં તે ઉપયોગી થઈ પડશે.

મારા આ કામને અંગે કેટલીક હસ્તપ્રતો અને માહિતીની જરૂર પડી હતી. આવી હસ્તપ્રતોમાંથી સંસ્કૃત अभिमन्यु–उपाख्यान ની હસ્તપ્રતની નકલ કરાવી મોકલવા બદલ વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના નિવૃત્ત નિયામક શ્રી. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટનો, દેહલકૃત ‘અભિવન ઊઝણું’ની હસ્તપ્રતનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ એ સંસ્થાના હાલના નિયામક પ્રો. ડૉ ભોગીલાલ સાંડેસરાનો, નાકરના ‘અભિમન્યુ–આખ્યાન’ની હસ્તપ્રતમાંથી કરેલી નોંધો અને દેદકૃત ‘ઉત્તરાનું ઊઝણું’ની હસ્તપ્રત આપવા બદલ ડૉ મંજુલાલ ર. મજમુદારનો તેમજ હિન્દી ‘અભિમન્યુવધ’ની નકલ કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભા પાસેથી મેળવી આપવા બદલ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ મંદિરના સંચાલક શ્રી. દલસુખભાઈ માલવણિયાનો આભારી છું.

અધ્યાપક મુ. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ આ આખું યે પુસ્તક વાંચી જઈને ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે, તેમજ વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ અને વિદ્વાન સંશોધક ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ સ્નેહપૂર્વક પુરોવચન લખી આપ્યો છે, તે બદલ તેમનો ખાસ ઋણી છું.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે મોટી રકમની સહાય આપવા બદલ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો પણ હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું

અમદાવાદ,

તા. ૧૬–૩–૬૨ શિવલાલ જેસલપુરા

મહત્ત્વના મુદ્રણદોષો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૧૪	आश्चर्यरपा	आश्चर्यरूपा
૨૩	૧૧	विपुलसलीला	विपुलसलील
૨૯	૨૭	નામે	નામો
૩૨	૪	આખી પંક્તિ મથાળે જોઈએ.	
૩૭	૧૧	...आपो ठाय.	. आपो ठाय."
૩૮	૧૭	हू जगू	हू जागू
૪૩	૮	૬૦	૬૧
૬૭	૧૫	महान	मूर्द्धनि
૮૦	૨૧	कोटी	कोटि
૮૫	૧૨	आमारक	आभीरक

કેટલાક અભિપ્રાયો

Dr Suniti Kumar Chatterji (Emeritus Professor of Comparative Philology, University of Calcutta, Chairman, Legislative Council, West Bengal)— "This appears to be an important old Gujarati poem, and its importance is indeed very great considering that its author lived about 1484 A D The linguistic and literary importance of the work unquestionably is very high, and from what I have seen of your edition it appears to have been very properly done I congratulate you on this very successful bit of research in Old Gujarati, and we all hope you will be able to bring more important contributions to the study of Gujarati and Indian Literature"

પ્રો ડોલરરાય માંકડ (દરબાર ગોપાળદાસ મહાવિદ્યાલય, અલિયાબાડા)—"તમારું સંપાદન ચોક્કસ દૃષ્ટિવાળું લાગે છે તમે ચર્ચેલી વાત મહત્ત્વની છે શબ્દકોશ ખૂબ ઉપયોગી નીવડે તેવો છે

શ્રી ગોવિંદલાલ હ ભટ્ટ (મુખ્ય સંપાદક 'રામાયણ', પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા)—"તમે આ ગ્રન્થના સંપાદન માટે ઘણો પરિશ્રમ કર્યો છે, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સ્વીકારી છે અને ભાષા અને સંસ્કૃતિ અંગેની ઉપયોગી હકીકત આપી છે

પ્રસ્તાવના

ઉત્તરા અને અભિમન્યુની કથા ગુજરાતમાં એટલી બધી લોકપ્રિય અને કવિપ્રિય છે કે છેક ઈ. સ. ની પંદરમી સદીથી અત્યાર સુધીમાં અનેક કવિ-લેખકોએ એને આલેખતી, આખ્યાન, પ્રસંગકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, લોકગીત, નાટક એમ વિવિધ પ્રકારની સંખ્યાબંધ કૃતિઓ રચી છે. તેમાંની કેટલીક કૃતિઓમાં આખી યે કથા સ્વતંત્ર રીતે નિરૂપાયેલી છે, તો કેટલીક કૃતિઓમાં તેમાંનો કેટલાક પ્રસંગો મળી આવે છે. આખી યે કથાને સ્વતંત્ર રીતે આલેખતી ઉપલબ્ધ ગુજરાતી કૃતિઓમાં કવિ દેહલનું 'અભિવન-ઊઝણું' સૌથી પ્રાચીન કૃતિ છે.

૧. પ્રતપરિચય અને સંપાદનપદ્ધતિ

તેની એકમાત્ર હસ્તપ્રત વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાંથી મળી આવી છે. ત્યાંના ગ્રંથભંડારમાં તેનો ક્રમાંક ૬૦૫૯ છે. ૧૫ પત્રની એ પ્રતની લંબાઈ ૧૦ ઇંચ ૪ દોરા અને પહોળાઈ ૪॥ ઇંચ છે. એના દરેક પૃષ્ઠ ઉપર પડિમાત્રામાં ૧૩ લીટી લખેલી છે, માત્ર છઠ્ઠા અને છેલ્લા પૃષ્ઠ ઉપર ૧૪ લીટી તેમજ દસમા પૃષ્ઠ ઉપર ૧૨ લીટી લખેલી છે. અક્ષરો સુવાચ્ય અને કાળી શાહીથી લખેલા છે, પણ પંક્તિને અંતે આવેલા દંડ લાલ શાહીમાં છે. પ્રતના છેલ્લા પત્રને અંતે નીચે મુજબ પુષ્પિકા છે :

: इति अभिवन उझणु सपूर्ण। सवत् १६८० वर्षे वैशाष मासे शुक्लपक्षे प्रतिपदा तिथौ गुरौवासरे नूर्त[न] नगरे लिषित। बाई लषमां पठनार्थ ॥

લેખનભેદની દૃષ્ટિએ પ્રતમાં નીચેની વસ્તુઓ ધ્યાન ખેંચે છે.

(૧) હસ્તપ્રતમા ख ને સ્થાને ष લખવામાં આવ્યો છે. જેમ કે, मूरष, वषाण, लाष, વગેરે.

(૨) ज ને ઠેકાણે કોઈ સ્થળે य લખવામાં આવ્યો છે. ઉ. ત., आंणयो, पडयो, येणि, વગેરે.

(૩) લઘુપ્રયત્ન य નો પ્રયોગ કોઈ કોઈ સ્થળે થયો છે. ઉ. ત., ज्ञात्य, च्यार, करज्यो.

(૪) કોઈ કોઈ સ્થળે ण, न અને म ની પૂર્વના સ્વર ઉપર અનુસ્વાર મૂકવામાં આવ્યું છે. ઉ ત, जांन, मेहलांण.

(૫) ह નું ઉચ્ચારણ સ્વરસહિત જુદું મળે છે. ઉ. ત., तेहनि, माहरइ, तिहारि.

(૬) य શ્રુતિવાળા ભૂતકાળના રૂપોમા य પૂર્વે અકારનો લોપ થયો નથી કે મધ્યવર્તી इ લખવામા આવ્યો નથી ઉ ત, आवयो, दावया

(૭) श અને ष ને બદલે મોટે ભાગે स લખવામા આવ્યો છે જેમ કે, वेस, आसीस, श्वास, निसवास

(૮) લહિયાની બેપરવાઈથી કેટલેક સ્થળે અનુસ્વાર લખવાના રહી ગયા છે ઉ ત, बाधु (કડી ૩૩), मुहुडघघो (કડી ૨૩૨), જ્યારે કેટલેક સ્થળે જરૂર ન હોય ત્યા અનુસ્વાર લખવામા આવ્યા છે ઉ ત, लाधू (કડી ૩૩), दमू (કડી ૨૮૦)

(૯) જે શબ્દોને બેવડાવવાના હોય તેની પાછળ ૨ ની સખ્યા લખવામા આવી છે

(૧૦) જોડણીની અત ગના—ખાસ કરીને इ-ई તેમજ उ-ऊ ની બાબતમા—જોવા મળે છે

સપાદનમા સસ્કૃત તત્સમ શબ્દો સિવાયના શબ્દોમા ष નો ख કરી લેવામા આવ્યો છે ण, न, म ની પૂર્વના વર્ણ ઉપર લખવામા આવેલ અનુનાસિકબિંદુનો અસ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે લઘુપ્રયત્ન य અને મહાપ્રાણ ह નો પ્રયોગ જાળવી રાખ્યો છે य નો ज (આજ્ઞાર્થ રૂપોમા ज्य) કરી લેવામા આવ્યો છે ૨ ની સખ્યા પહેલાના શબ્દને બેવડાવવામા આવ્યો છે ભૂતકાળના રૂપોમા य ને પૂર્વના અક્ષર સાથે જોડી દીધો છે, અથવા य પૂર્વે इ ઉમેરી લેવામા આવ્યો છે ह ના સ્વરસહિત જુદા ઉચ્ચારણને જાળવી રાખ્યું છે બાકીની જોડણી અને લેખનભેદ મૂળ પ્રમાણે રાખવામા આવેલ છે જે પાઠો સુધારવામા આવ્યા છે તે પાઠો મૂળ સ્વરૂપમા પાદટીપમા નોધવામા આવ્યા છે

આ ઉપરાત સપાદનમા અર્થરહિત પાઠોને સુધારી લેવામા આવ્યા છે, અર્થાનુસારી વિરામચિહ્નો મૂક્યા છે, કડીઓના ક્રમાક આપ્યા છે અને હસ્તપ્રતમા ઘસાઈ ગયેલા અક્ષરો કે શબ્દો મોટા કૌસમા ઉમેરી લીધા છે આ કૃતિની ભાષાની વિચારણા દરમિયાન આપણે જોઈશુ કે તેમા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકા જોર કરી ગઈ છે, છતા બીજી ભૂમિકા સચવાયેલી છે સપાદનમા એ ભાષાને જાળવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે

૨. કવિપરિચય

સામાન્ય રીતે પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કૃતિઓના કર્તાઓ તેમના નામ અને જીવન વિશેની માહિતી તેમની કૃતિઓમા ગૂથી દેતા 'અભિનવ ઊઝણુ'ની

૧ લી કડીમા દેહલ ભણઇ, ૩૩૮ મી કડીમા દેઅલ કવિજન ઉચરિ અને ૪૦૫ મી કડીમા દેઅલ કહિ એના ઉલ્લેખો છે. તે ઉપરથી આ કૃતિનો કવિ દેહલ હોવાનુ સહેજે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. અત્યારે પણ 'દેસગ' એ નામ સૌરાષ્ટ્રમા પ્રચલિત છે.

મધ્યકાલીન કૃતિઓમા તેના રચનાસમયના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે તેવો કોઈ ઉલ્લેખ આ કૃતિમા જોવા મળતો નથી હસ્તપ્રતની પુષ્પિકા ઉપરથી તે વિ. સં ૧૬૮૦ મા લખાયાનુ માલૂમ પડે છે. તે ઉપરથી આ કૃતિ આ સમય પહેલા રચાયાનુ નિશ્ચિત છે બીજી તરફથી હસ્તપ્રતમા મધ્યકાલીન ગુજરાતીની બીજી ભૂમિકા સચવાયેલી છે તે ઉપરથી દેહલ વિ સં ૧૫૫૦ (= ઈ સ ૧૪૯૪) લગભગ હયાત હોવાની શક્યતા છે

દેહલના જીવન વિશેની બીજી કોઈ માહિતી કે તેની બીજી કોઈ કૃતિ મળી આવતી નથી.

૩. 'અભિવન-ઊઝણું'ની અભિમન્યુકથા

અભિમન્યુની આ કથા સૌથી પ્રથમ મહાભારતમા જોવા મળે છે. તે ટૂંકમા આ પ્રમાણે છે.—

પૃથ્વી પરથી પાપનો ભાર ઉતારવા બ્રહ્માએ દેવોને અવતરવા આજ્ઞા કરી ત્યારે વર્ચા નામના સોમપુત્રે અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુરૂપે અવતાર લીધો. પણ એ વખતે સોમે દેવો પાસે કબૂલ કરાવી લીધુ હતુ કે, "એ સોળ વર્ષનો થશે ત્યારે એક સગ્રામ થશે નર તથા નારાયણ વિનાના એ યુદ્ધમા ચક્રવ્યૂહ રચીને શત્રુઓ તમારી સાથે લડશે ત્યારે મારો આ પુત્ર મહા-પરાક્રમ દાખવી ફરીથી મારા લોકમા ચાલ્યો આવશે"

દ્રૌપદી સાથે લગ્ન થયા પછી અર્જુનને બાર વર્ષનો વનવાસ સેવવો પડ્યો. તે દરમિયાન કૃષ્ણની સંમતિથી કૃષ્ણના બહેન સુભદ્રાનુ તેણે હરણ કર્યું. વખત જતા સુભદ્રાએ અભિમન્યુને જન્મ આપ્યો અર્જુને તેને અસ્ત્રશસ્ત્ર-વિદ્યામા પારગત કર્યો.

કૌરવો સાથે દ્યૂતમા હારીને પાડવોએ બાર વર્ષનો વનવાસ ભોગવ્યો. તેમા વર્ષનો અજ્ઞાતવાસ ભોગવવા તેઓ વિરાટરાજને ત્યા રહ્યા. તે વખતે કૌરવોએ પાડવોને શોધી કાઢવા વિરાટનગર પર ચઢાઈ કરી આ યુદ્ધમા અર્જુને વિરાટરાજને મદદ કરી તેના બદલામા અર્જુનને તેમણે પોતાની પુત્રી ઉત્તરાનુ પાણિગ્રહણ કરવાનુ જણાવ્યું. અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન અર્જુને બૃહન્નલા-

વૈરો ઉત્તરને સંગીતનૃત્ય શીખવ્યા હતા તેથી શિષ્યાને પરણવાનું તેણે યોગ્ય ન માન્યું ને અભિમન્યુ સાથે ઉત્તરાના લગ્ન કરવા સૂચવ્યું

કૃષ્ણ, બલરામ, સુભદ્રા, યાદવો, યાદવ સ્ત્રીઓ, વગેરેની હાજરીમાં અભિમન્યુ-ઉત્તરાના લગ્ન ધામધૂમથી વિરાટનગરમાં થયાં કૃષ્ણે મોસાળું કર્યું વિરાટ રાજે અભિમન્યુને પહેરામણી આપી અને યુધિષ્ઠિરે બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું.

અભિમન્યુનું લગ્ન ઊજવીને પાંડવો દ્વારકા આવ્યા અને પોતાના અડધા રાજ્યની માગણી કૃષ્ણ મારફત કરી, પણ દુર્યોધન ન માન્યો કૃષ્ણની સલાહથી પાંડવો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા

ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સરદારી નીચે પાંડવસેના અને ભીષ્મની સરદારી નીચે કૌરવ-સેના કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ પર ખડી થઈ પાંડવસેનામાં અભિમન્યુ મોખરે હતો મહાભારતના દસે દિવસના યુદ્ધમાં તે બહાદુરીપૂર્વક લડ્યો

દસમા દિવસને અંતે ભીષ્મ પડ્યા અગિયારમે દિવસે દુર્યોધને દ્રોણને સેનાપતિ નીમ્યા અને યુધિષ્ઠિરને પકડવામાં આવે તો ફરીથી તેમને દ્યૂતમાં હરાવી પાંડવોને વનમાં કાઢી મુકાય એવો આશય જણાવ્યો દ્રોણાચાર્યે ઘોર યુદ્ધ કર્યું પણ અર્જુનના સામનાથી યુધિષ્ઠિર ન પકડાયા

દ્રોણાચાર્યે આ અનુભવ પછી કહ્યું કે "અર્જુન સંગ્રામમાંથી દૂર થાય તો જ યુધિષ્ઠિર પકડાય' તરત જ સંશપ્તકોએ અર્જુનને દક્ષિણ દિશામાં યુદ્ધ કરવા આવાહન આપ્યું યુદ્ધના આવાહનને પાછું ન ઠેલી શકાય એવું વ્રત હોવાથી અર્જુન કૃષ્ણ સાથે સંશપ્તકો સામે યુદ્ધ કરવા ગયો

અર્જુનની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને યુદ્ધને બારમે દિવસે દ્રોણાચાર્યે ચક્રવ્યૂહ રચ્યો તેમાં આરાઓને સ્થાને રાતા રંગની ધજાવાળા રથ અને રાતા વસ્ત્રધારી રાજકુમારો હતા તેમની આગળ દુર્યોધનપુત્ર લક્ષ્મણ હતો સેનાના મધ્ય ભાગમાં દુર્યોધન હતો તેની આજુબાજુ કર્ણ, દુઃશાસન અને જયદ્રથ હતા જયદ્રથની બાજુમાં અશ્વત્થામા, શકુનિ, શલ્ય અને ભૂરિશ્રવા હતા

યુધિષ્ઠિરને લાગ્યું કે આ વ્યૂહ અન્યથી ભેદી શકાશે નહિ, એટલે તેમણે અભિમન્યુને કહ્યું કે, "ચક્રવ્યૂહને કેમ ભેદવો એ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, પ્રદ્યુમ્ન અને તારા સિવાય કોઈ જાણતું નથી અર્થમ વસ્તુ હાજર નથી, માટે તું આ વ્યૂહને ભેદ"

અભિમન્યુએ કહ્યું "ચક્રવ્યૂહમાં કઈ રીતે પ્રવેશ કરવો તે મને મારા પિતાએ શીખવ્યું છે, પણ નિર્ગમ શીખવ્યો નથી તેથી આપત્તિ આવી મ... હું બહાર નીકળી શકું નહિ

યુધિષ્ઠિરે તેના રક્ષણનુ અને ભીમે સપૂર્ણ મદદનુ વચન આપતા અભિમન્યુ વ્યૂહ ભેદવા તૈયાર થયો

દ્રોણ વગેરે કૌરવયોદ્ધાઓના સામના કરતા અભિમન્યુએ ચક્રવ્યૂહનો પ્રવેશમાર્ગ ખુલ્લો કરી દીધો એથી આનદ પામીને યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ, સહદેવ વગેરે પોતાની સેનાઓ સાથે તેમા પ્રવેશવા ગયા પણ જયદ્રથે શકર પાસેથી મેળવેલા 'અર્જુન સિવાયના ચાર પાડવોને એક દિવસ હું યુદ્ધમા આગળ વધતા રોકી શકીશ એવા વરદાનને પ્રતાપે તેમને અટકાવ્યા

વ્યૂહમા અભિમન્યુએ શલ્યના નાના ભાઈ અને દુર્યોધનપુત્રને માર્યા, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, વગેરે કૌરવયોદ્ધાઓને પાછા હઠાવ્યા તેમજ કૌરવસેનાનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યો

અભિમન્યુને મહાત નહિ કરી શકાય એમ લાગવાથી શકુનિની સૂચનાથી દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ અશ્વત્થામા, બૃહદ્બલ અને કૃતવર્મા એ ૭ યોદ્ધાઓએ યુદ્ધની નીતિ વિરુદ્ધ એક સાથે અભિમન્યુ ઉપર હુમલો કર્યો અને તેના ધનુષને કાપી નાખ્યુ તથા તેના રથના અશ્વને મારી નખ્યા એટલે અભિમન્યુએ ઢાલ અને તલવાર હાથમા લીધા દ્રોણે એક બાણ મારીને તેની તલવાર તોડી નાખી કર્ણે તેની ઢાલ ભાગી નખી ત્યારે અભિમન્યુ ચક્ર લઈને દ્રોણ સામે દોડયો તેના પણ ટુકડા કરી નાખવામા આવ્યા ચક્ર જતા અભિમન્યુએ ગદા લીધી દુ શાસનના પુત્ર સાથે ગદાયુદ્ધ જામ્યુ ગદાના સામસામા પ્રહારથી બન્ને મૂર્છા પામીને ધરણી પર ઢળી પડયા દુ શાસનનો પુત્ર મૂર્છામાથી વહેલો ઊઠ્યો ને ઊઠતા વેત તેણે અભિમન્યુના મસ્તક પર ગદા ફટકારી એ પ્રહારથી અભિમન્યુ મૃત્યુ પામ્યો

અભિમન્યુના મૃત્યુના સમાચાર સાભળી પાડવો શોકમા ડૂબી ગયા દિવસ આથમતા સશપ્તકોનો સહાર કરીને અર્જુન કૃષ્ણ સાથે આવી પહોંચ્યો પુત્રના મૃત્યુથી અર્જુન ઘણો દુખી થયો ને વિલાપ કરવા લાગ્યો યુધિષ્ઠિરે અભિમન્યુ કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યો હતો તે કહી સભળાવ્યુ તે સાભળીને અર્જુને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, "આવતી કાલે સૂર્યાસ્ત પહેલા જયદ્રથને ન મારુ તો આ પૃથ્વીના પાપ મારે શિરે પડે જો સૂર્યાસ્ત પહેલા જયદ્રથને ન મારુ તો અગ્નિપ્રવેશ કરીને હુ મરીશ "

અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાની વાત સાભળીને જયદ્રથ ગભરાયો દ્રોણ અને દુર્યોધને તેને આશ્વાસન આપી તેના રક્ષણ માટે ચક્રશકટવ્યૂહ રચ્યો

બીજે દિવસે સવારે અર્જુને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવા દ્રોણ સાથે રણનો પ્રારંભ કર્યો. આખો દિવસ ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. કૌરવ મહારથીઓનો પરાજય કરતો અર્જુન સાંજ પડતાં જયદ્રથની નજદીક આવી પહોંચ્યો. અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાને નિષ્ફળ બનાવવા સૂર્યાસ્તની રાહ જોતા કૌરવ યોદ્ધાઓ ખૂનખાર જંગ ખેલવા લાગ્યા.

એમ કરતાં સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો. ત્યારે જયદ્રથને મારવામાં અર્જુન કદાચ નિષ્ફળ જાય એવી શંકા પડતાં કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું "હું એક એવો યોગ કરીશ કે સૂર્યાસ્ત થયો છે એમ માત્ર જયદ્રથ દેખશે, એટલે તે પોતાની જાતને છુપાવશે નહિ. તે વખતે તું એને મારજે. સૂર્ય ખરેખરો અસ્ત થયો છે તો એને કેમ મરાય, એવો વિચાર તું કરીશ નહિ." પછી કૃષ્ણે સૂર્યાસ્ત કર્યો. તેથી આનંદ પામીને જયદ્રથ ઊંચું માથું કરી આકાશ તરફ જોવા લાગ્યો. તે વખતે કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું "ધનંજય! જયદ્રથનું મસ્તક ઉડાવી દે, પણ એ મસ્તક એવી રીતે ઉડાવજે કે સમન્તપંચકની નજદીક તપ કરતા એના પિતા વૃદ્ધક્ષત્રના ખોળામાં જઈ પડે. મસ્તક પૃથ્વી પર પડશે તો તારા મસ્તકના સો ટુકડા થશે." કૃષ્ણની સૂચના મુજબ અર્જુને જયદ્રથનું માથું ઉડાવી દીધું. અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થતાં કૃષ્ણે સૂર્ય ઉપરનું આવરણ દૂર કર્યું.

જયદ્રથનો વધ થતાં પાંડવો હર્ષમાં આવી ગયા ને અભિમન્યુના મૃત્યુનું દુઃખ વીસરી ગયા.

અભિમન્યુ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે ઉત્તરા ગર્ભવતી હતી. ઉત્તરાને પરીક્ષિત નામનો પુત્ર જન્મ્યો. તેણે ભારતવર્ષને [illegible]

દેહલના 'અભિવન-ઊઝણું'માં મહાભારતની અભિમન્યુકથા કરતાં અનેક ફેરફાર અને ઉમેરા જોવા મળે છે. તેમાં મહત્ત્વના ઉમેરા નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) તપનો મહિમા, કૃષ્ણની કપટનીતિ અને પરકાયાપ્રવેશ જેવા [illegible]વાળી ચમત્કારયુક્ત અભિમન્યુપૂર્વજન્મકથા (કડી ૧-૩૪)

(૨) જોશી પાસે અભિમન્યુની જન્મોત્રી કરાવી તેનું ભવિષ્ય જોવરાવ્યાનો પ્રસંગ (કડી ૩૭)

(૩) નારદે અભિમન્યુને વનમાં રમવાને બહાને લઈ જઈ, સિંહને સોંપી, મારી નાખવાનો કૃષ્ણનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન (કડી ૪૩-૪૭)

(૪) ઉત્તરા અને અભિમન્યુના લગ્નની કંકોત્રીઓ દેશદેશના રાજાઓ ઉપર અને સ્વર્ગમાં અર્જુને બાણ વડે મોકલ્યાની ચમત્કારી વિગત (કડી ૫૨-૫૩)

(૫) લગ્ન પહેલાં ઉત્તરા અને અભિમન્યુને વાગફરતી મળી, એકબીજાનાં અશુભ સામુદ્રિક લક્ષણો વર્ણવી, એ બંને ન પરણે તે માટે તેમને ભરમાવવાની કૃષ્ણે કરેલી યુક્તિ. (કડી ૫૪–૫૭)

(૬) અભિમન્યુની જાનમાં આવીને ભીમે વિગટગજની પાકશાળામા મચાવેલો ઉત્પાત અને ખાલી પાત્રો કૃષ્ણની કૃપાથી ભરાઈ ગયાનો ચમત્કારી પ્રસગ. (કડી ૬૬–૭૬)

(૭) સાસુએ વરખેડું લઈને અભિમન્યુનું સ્વાગત કરવા જવાની તેમજ અભિમન્યુને પોખવાની લગ્નવિધિ (કડી ૭૯–૮૦)

(૮) ઉત્તરા–અભિમન્યુ પરણતી વખતે એકબીજાનું મો જોઈ ન શકે તે માટે કૃષ્ણે એ બંનેની આખો દૂખવ્યાનો પ્રસંગ. (કડી ૮૦–૮૧)

(૯) અર્જુન જાલધરને મારવા જતા તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ દુર્યોધન ત્રણ દિવસમા ચક્રવ્યૂહ ભેદવાનુ યુધિષ્ઠિરને કહેવરાવે છે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર સભા ભરીને ચક્રવ્યૂહ ભેદવાનુ બીડું ફેરવાવે છે, પણ કોઈ એ ઉપાડતું નથી. ભીમ, સહદેવ, નકુલ અને ઘટોત્કચને પૂછવામા આવતા તેઓ પણ પોતાને તેનું જ્ઞાન નહિ હોવાનું જણાવે છે. બધા મુંઝાય છે તેવામા અભિમન્યુ આવે છે કોઈ આવકાર આપતુ નથી તેથી તે ગુસ્સે થાય છે, પણ પછીથી પાંડવો શોકમા ડૂબેલા હોવાનું તેના ધ્યાનમા આવતા યુધિષ્ઠિરને તેનું કારણ પૂછે છે યુધિષ્ઠિરે વિમાસણ રજૂ કરતા, માતાના ગર્ભમા પોતે હતો ત્યારે મામાએ તેમા પ્રવેશ કરતા શીખવ્યુ હોવાનુ, પણ બહાર નીકળવાનો ઉપાય શીખવ્યો નહિ હોવાનુ કહી, તેમજ ચક્રવ્યૂહનો પહેલો ગઢ પાષાણનો, બીજો લોઢાનો, ત્રીજો તાંબાનો, ચોથો સીસાનો, પાચમો કલાઈનો, છઠ્ઠો સોનાનો અને સાતમો રૂપાનો હોવાનુ વર્ણવી, વ્યૂહ ભેદવાનુ બીડુ તે ઝડપે છે—એ પ્રસગ (કડી ૯૧–૧૦૬)

(૧૦) અભિમન્યુએ બીડુ ઝડપ્યાની વાત સાભળતા સુભદ્રા પાડવસભામા આવી યુધિષ્ઠિરને ઠપકો આપે છે અને કલ્પાંત કરતી કરતી પુત્રને યુદ્ધમા ન જવાનુ સમજાવે છે પણ અભિમન્યુ બાલપરાક્રમનો મહિમા વર્ણવતા દૃષ્ટાંતો આપી યુદ્ધમા જવાની મક્કમતા દર્શાવે છે—એ પ્રસગ (કડી ૧૧૨–૧૫૩)

(૧૧) યુધિષ્ઠિર સહદેવને અભિમન્યુનું ભાવિ પૂછી ઉત્તરાને વિરાટનગરથી તેડાવવાનું ભીમને જણાવે છે, અને ભીમ ઉત્તરાને વહેલામા વહેલી તકે તેડી લાવવાની ખાતરી આપનાર રબારીને આ કામ સોપે છે, તે પ્રસંગ (કડી ૧૫૪–૧૬૯)

(૧૨) એ જ રાત્રિએ ઉત્તરાને દુઃસ્વપ્ન આવે છે અને તેથી પોતાનું સૌભાગ્ય નષ્ટ થવાની આશંકા તે રજૂ કરે છે, તે પ્રસંગ. (કડી ૧૬૯–૧૮૧)

(૧૩) આવા અમંગલ ભાવિ માટે ઉત્તરા પૂર્વજન્મમાં પોતે કરેલાં કર્મનો દોષ કાઢી પાંચ પૂર્વભવ વર્ણવે છે, એ પ્રસંગ. (કડી ૧૮૫–૧૮૯)

(૧૪) સાંઢણી લઈને રબારી વિરાટનગર આવે છે તેમજ રાતે ને ગતે ઉત્તરાને સાસરે વળાવવામાં આવે છે. સાસરવાસાની તૈયારી કરતાં દાશીને ઘેરથી જરિયાન સાડીને બદલે કાળી કોરવાળાં ચીર નીકળે છે. આ અપશુકન થતાં ઉત્તરા નિઃશ્વાસ મૂકે છે. શણગાર સજી, માતાની આશિષ લઈ, ઉત્તરા રબારી સાથે રવાના થાય છે ત્યારે માર્ગમાં તેને બીજાં અપશુકન થાય છે, એ પ્રસંગ. (કડી ૧૯૭–૩૧૯)

(૧૫) અડધો પંથ કાપ્યા પછી ઘેર ભુલાયેલો ત્રણ લાખનો કૂપો લેવા ઉત્તરા રબારીને વિરાટનગર મોકલે છે, તે પ્રસંગ. (કડી ૩૨૧–૩૩૩)

(૧૬) અભિમન્યુ રણમાં વિદાય લે છે ત્યારે કુન્તી તેને રાખડી બાંધે છે, તે પ્રસંગ. (કડી ૩૩૯–૩૪૨)

(૧૭) રણક્ષેત્ર પર જતા અભિમન્યુ અને ઉત્તરાનું મિલન થતાં અભિમન્યુએ ઉત્તરાને આપેલ ઋતુદાનનો પ્રસંગ. (કડી ૩૪૪–૩૪૯)

(૧૮) સુભદ્રાના સૂચનથી અભિમન્યુના રથના અશ્વની લગામ પકડીને તેને યુદ્ધમાં જતો રોકવાનો ઉત્તરાનો પ્રયાસ. (કડી ૩૫૯–૩૬૧)

(૧૯) કુન્તાની રાખડી હશે ત્યાં સુધી ભાણેજ યુદ્ધમાં મરવાનો નથી એવી ખાતરી હોવાથી કૃષ્ણે એ તોડાવ્યાનો પ્રસંગ. (કડી ૩૭૪)

(૨૦) ચક્રવ્યૂહના છ કોઠા દરમિયાન અભિમન્યુ મરાતો નથી તેથી કૃષ્ણે ઉંદરનું રૂપ લઈ તેના ધનુષની પણછ કાપી નાખે છે, ધનુષનો છેડો તેના કંઠમાં પેસી જાય છે, અભિમન્યુ ઘવાઈને ભૂમિ પર પડે છે અને જયદ્રથ તલવાર વડે તેનો શિરચ્છેદ કરે છે, એ પ્રસંગ. (કડી ૩૯૦–૩૯૨)

(૨૧) અર્જુને જયદ્રથવધની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા પછી કૃષ્ણ તેને સ્વર્ગમાં લઈ જઈ અભિમન્યુને સોગઠે રમતો બતાવે છે અને અભિમન્યુ 'તૂં આવિયો અનેક જ વાર, ઈ એક જ વાર તાહરિ યા અવતરિઉ' એવા શબ્દોથી સંસારની અસારતાનું ભાન કરાવે છે, એ પ્રસંગ. (કડી ૪૦૧–૪૦૨)

આ ઉપરથી લાગે છે કે દેહલની આ કૃતિની અભિમન્યુકથા મહાભારતની અભિમન્યુકથા કરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. એકંદરે તે કરુણ કથા છે. કરુણાનો ઉદ્ભવ મુખ્યત્વે ઉત્તરાના પાત્રમાંથી થાય છે; જ્યારે મહાભારતની અભિમન્યુકથા એકંદરે વીરતાનો સંદેશ આપી જાય છે. ઉપરના ઉમેરાઓથી

દેહલની કૃતિ કૃષ્ણ કર્તાહર્તા હોવાની છાપ પાડી એ યુગમા વ્યાપક કૃષ્ણભક્તિની ભાવનાને પણ પોષે છે કૃષ્ણે ઉપર રહીને ભાણેજનો વધ કેમ થવા દીધો તેના કારણો તેમાની અભિમન્યુપૂર્વજન્મકથા આપે છે અને કૃષ્ણના ચરિત્રને નિષ્કલક રાખે છે આ ઉપરાત દેહલની આ કૃતિમા કર્મફળ, જ્યોતિષ, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, સ્વપ્ન, અપશુકન, મ ત્ર ત ત્રના પ્રભાવ, પૂર્વજન્મ, પરકાયાપ્રવેશ અને જન્મજન્માતરના પ્રેમને લગતી માન્યતાઓનો ઉપયોગ થયો છે, ચમત્કારો ઉમેરાયા છે અને સમકાલીન લોકાચારનુ ચિત્ર રજૂ થયુ છે તેને પરિણામે એ સામાન્ય જનસમાજની રુચિને અનુકૂળ મનોરજક કૃતિ બની છે

દેહલની કૃતિમા મળી આવતા આ ઉમેરા જે સસ્કૃત કૃતિઓમા અભિમન્યુવિષયક માહિતી મળે છે એ પુરાણો (રચનાસમય ઈ સ પૂર્વે ચોથા સૈકાથી ઈ સ ના દસમા સૈકા સુધીનો)[૧], ભાસરચિત 'પચરાત્ર' અને 'દૂતઘટોત્કચ' (રચનાસમય ઈ સ પૂર્વે પાચમા સૈકા પછીનો અને ઈ સ ના છઠ્ઠા સૈકા પહેલાનો)[૨], ક્ષેમેન્દ્રરચિત 'ભારતમજરી (ઈ સ નો અગિયારમો સૈ'), સોમદેવરચિત 'કથાસરિત્સાગર (ઈ સ નો અગિયારમો સૈકો), માધવકવિકૃત 'ધનજયવિજય' (ઈ સ નો ચૌદમો સૈકો) તેમજ જૈન કવિઓ દેવપ્રભસૂરિ, શુભવર્ધનગણિ અને દેવવિજયગણિએ રચેલા 'પાડવચરિત' (રચનાસમય અનુક્રમે ઈ સ ૧૪૮૦, ઈ સ નો ૧૬ મો સૈકો અને ઈ સ ૧૬૦૪)મા મળી આવતા નથી માત્ર 'કથાસરિત્સાગર'ના આઠમા લબકના પાચમા તરગમા દાનવ સૂર્યપ્રભ અને વિદ્યાધરોના રાજા શ્રુતવર્માના સૈન્ય વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનુ વર્ણન છે તેમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે "અભિમન્યુએ હિરણ્યાક્ષ નામના વીર ગધર્વને મારી નાખ્યો તથા સુનેત્રે અભિમન્યુ તથા હરિભદ્રને મારી નાખ્યા પછી પ્રભાસે સુનેત્રનુ મસ્તક કાપીને તેને મારી નાખ્યો આ આખુ યે યુદ્ધવર્ણન વાચતા અભિમન્યુ દાનવપક્ષે લડ્યો હોવાનુ સ્પષ્ટ થાય છે આ અભિમન્યુ મહાભારતના કે પાડવવશમા થઈ ગયેલા અભિમન્યુ કરતા જુદા છે, છતા અભિમન્યુ અસુર હોવાની કલ્પના આમાથી જ મળી હોય તો નવાઈ નહી શુભવર્ધનગણિ અને દેવવિજયગણિના

૧ જુઓ 'The Purana Index' Vol I, II by Prof Ramachandra Dikshitar નો ઉપોદ્ઘાત

૨ જુઓ 'Sukthanker Memorial Edition' Vol II મા 'The Bhasa Riddle A Proposed Solution' અને અધ્યા કે કા શાસ્ત્રીના 'ભાસનાટકચક્ર' ગ્રથ ૧ ની પ્રસ્તાવના

'પાંડવચરિત'માં દુઃશાસનના પુત્રની ગદાને પ્રહાર થતાં મૂર્છાવશ થઈ પડેલા અભિમન્યુનું મસ્તક જયદ્રથે છેદી નાખ્યાનો ઉલ્લેખ છે

વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહમાં ગોઈ અજ્ઞાત કવિએ સંસ્કૃતમાં રચેલું अभिमन्यु-उपाख्यान મળી આવે છે ત્યાંના ગ્રંથસંગ્રહમાં એનો ક્રમાંક ૧૦૭૮ છે, તેની પત્રસંખ્યા ૬૮ની છે, તેમાં ક્રમાંક ૪૦ થી ૪૪ના પત્ર ખૂટે છે, દરેક પત્ર ઉપર ૧૦ કે ૧૧ લીટી લખેલી છે આ કૃતિ હજુ અપ્રગટ છે અને તેની માત્ર એક જ હસ્તપ્રત મળે છે હસ્તપ્રત બાસો વર્ષ જૂની હોય એમ લાગે છે તેના પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર अथ चक्रव्यूहनी कथा छे अध्याय २० छ એવું લખેલું છે તે મુજબ આ કૃતિ ૨૦ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલી છે દરેક અધ્યાયને અંતે અધ્યાયના નામ આપેલા છે તે નીચે પ્રમાણે છે

(૧) जयलोचनप्रश्न (२) अयलोचनवध (३) विवाहारम्भ (४) अभिमन्यूद्वाह कृष्णवाक्य (५) अभिमन्युविराटमोह (६) અધ્યાયનું નામ આપેલું નથી (७) धर्मचिन्ता—अभिमन्युवाक्य (८) उत्तराशोके रजनराजागमन (९) उत्तरानयन (१०) उत्तरासयोग (११) અક્ષરો ખૂટે છે (૧૨) પૃષ્ઠ ૪૦થી ૪૪ ખૂટે છે તેથી અધ્યાયનું નામ મળતું નથી (१३) अभिमन्युवध (१४) अर्जुनविलाप (१५) અક્ષરો ખૂટે છે कौरवचिंता હોવાનું સંભવે છે (१६) जयद्रथविजय (१७) जयद्रथवध (१८) द्रोणवध (१९) कुरुक्षय (२०) भारतसमुच्चय

આખું યે ઉપાખ્યાન અનુષ્ટુપ શ્લોકમાં લખાયેલું છે અને તેની શ્લોક-સંખ્યા આશરે ૧૦૦૦ની છે ઉપાખ્યાનની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે થાય છે

श्री गणेशाय नम

श्रीगणेश शिवदुर्गा दिवानाथ जनार्दनम ।
सनकादीमुनीद्राश्च नत्वा वक्षे कथानकम ॥ १
कृपया धवलशस्य सारस्वत्या प्रसादत ।
मुकुन्दस्य च कृपया कुर्वेऽह भारताश्रयम ॥ २
शिवमस्तु ममात्रापि शिव वक्तु सदा भवेत् ।
श्रोतु शिव सदा भूयात्सर्वथा तु शिव भव ॥ ३

અંતે

सवत् १९०१० ना वर्षे शाके १७७५ प्रवर्तमाने अषाढ मासे शुक्लपक्षे ६ दिने वार मगल लिखितम० । दवे वैकुंठराम रेवाशकर स्वपठनार्थम् ॥

એવી પુષ્પિકા છે

પુષ્પિકા કૃતિના રચનારનું નહિ પણ લખનારનુ નામ સૂચવે છે કૃતિના રચનાર કે રચનાસમય વિશે પ્રતમાથી કશી માહિતી પ્રત્યક્ષ રીતે મળતી નથી

દેહલની કૃતિના ઉપર જણાવેલા ઘણાખરા ઉમેગ અભિમન્યુ-ઉપાખ્યાન મા મળી આવે છે આવા સમાન પ્રસગો **પરિશિષ્ટ ૧** મા આપ્યા છે

તે ઉપરથી પ્રથમ દૃષ્ટિએ દેહલે પોતાની કૃતિ રચવામા ઉપાખ્યાન નો ઉપયોગ કર્યાનુ લાગે છે

બીજી તરફથી દેહલની જેમ [1]નાકર, તાપીદાસ અને [2]તુલજાગમના 'અભિમન્યુ-આખ્યાનો' (રચનાસવત અનુક્રમે ૧૫૭૨ થી ૧૬૧૪ દરમિયાન, ૧૭૦૮ અને ૧૮૪૩ ની આસપાસ) માના પ્રસગવર્ણનો સાથે ઉપાખ્યાન ના કેટલાય પ્રસગવર્ણનો—કોઈ કોઈ સ્થળે તો અક્ષરશ—મળતા આવે છે તેમાના થોડાક ઉદાહરણો નીચે આપ્યા છે

(૧)

श्रूयता राजशार्दूल! कथयामि यथाश्रुतम् ।
आश्चर्यरूपा सा पेटि मयेन कारिता च सा ॥ १
द्विसप्तति च कोष्ठा च तेषु स्थापित देवता ।

(अध्याय २)

સુણો સ્વામી! તમો મહારાજ! મહારે તમશુ મોટુ કાજ
વર આપો મુન્હે શ્રીમહાદેવ, પેટી ઘડી આપો તતખેવ
બોહોતેર કોઠા, જડિત જ જડી, એહવી પેટી આપો ઘડી

(નાકર—'અભિમન્યુ-આખ્યાન')

---

૧ નાકરનુ આખ્યાન હજુ અપ્રગટ છે

૨ આ કવિના આખ્યાનનો કેટલોક ભાગ દલપતરામસપાદિત 'સગ્રારી કાવ્યદોહન' મા 'કોઠાયુદ્ધ' એ શીર્ષકથી પ્રગટ થયેલો છે આખી કૃતિ હજુ અપ્રગટ છે તેની અધિકૃત વાચના મે મારા મહાનિબધમા આપી છે કવિનુ નામ લજારામ નહિ પણ તુલજારામ છે એ હકીકત પણ મે મારા મહાનિબધમા પુરવાર કરી છે

(२)

एकदा नगराभ्यासे काचित्स्त्री गोमये रता ।
तत्सुतं ताडयामास यदृच्छया दैत्यमुवाच सा ॥ २३
"कस्मान्मे ताडितो बालः अप्रलोचन ते बलम् ।
हिंस्या त्वं पितृहन्तारं कृष्ण सो त्वां हनिष्यति ॥" २४
तच्छ्रुत्वा वचनं क्रुद्धः मातुः पार्श्वमुपेयिवान् ।
"मातर्मे संशयो जातो हतो केनैव मे पिता ॥" २५

(अध्याय १)

નાહનાં બાળકમાં જઈ રમે, અહિલોચન તે સહુને દમે. ૨૧
નિત્યે રાવ કરાવે તાંહાં, મારે સહુને રમતમાંહા,
એક બાળકને માર્યો જ્યમ, તેહની માતાએ દીઠો ત્યમ. ૨૨
બોલી અહિલોચનશું વાણ, "પાપી! જો એવડો છે પાણ,
તાહરા પિતાનો મારણ હરિ, એહવો છે તો વેર લેની ફરી." ૨૩
દુઃખ પામી આવ્યો મા કને, "સાચું કહેજે મા! પૂછું તુંને;
માહરા પિતાનો મારણહાર, કોણ હવો તે કહે નિરધાર." ૨૪

(તાપીદાસકૃત 'અભિમન્યુ-આખ્યાન':
સં. ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર—કડવું ૧)

(૩)

तस्मिन् वसति दितिजाः दानवा देवदुःखदाः ।
कदाचिन्नारदस्तत्र समायातो यदृच्छया ॥ १०
न सन्मानं कृतं दैत्यैः महाबलमदोत्कटैः ।
कुपितो मुनि दैत्येयान् दास्यन् शापमिदं जगौ ॥ ११
"अथाष्टमे दिने कृष्णो सर्वान् दैत्यान् हनिष्यति" ।
इत्येवमुक्त्वा गतवान् दैत्यास्ते भयविह्वलाः ॥ १२

× ×

नारदस्तु गतस्तूर्णं द्वारकां कृष्णसन्निधौ ॥ १३
नमस्कृत्य परमानाथं हरिणा स नमस्कृतः ।
पृच्छत्तु हरिणा योगि कस्मादागमनं वद ॥ १४

नारद उवाच—

“सर्वं जानासि भगवन् तथा च प्रादाम्यहम् ।
रणवियं रणं पृथ्व्यो वसन्ति तत्र दानवाः ॥ १५
अवन्तिकान् काशीनो कान्ति माया तथैव च ।
नगरी दितिजानां चेच्छन्ति द्वारामतीं पुरीम् ॥ १६
प्रभो नाशय दैत्येयान् यथेष्ट फलमिच्छसि ।

(अध्याय १)

એક વાર નારદમુનિ જેહ દાંનવપુરીયે આવ્યા તેહ. ૭
નારદ વિસમે પાંમ્યા ઘણું દીઠે રાજ્ય અસુરાંતણું.
આગલ જઈને ઉભા રહા; સત્ય બોલ દાનવને કહાઃ
“આજ થકી દિન આઠ જયેહ કંસનિકંદન આવસે તેહ.” ૧૦

કહી શીખ નારદ ચાલીયા, વેગે ગઢ મથુરાં આવીયા. ૧૩
કેહે કૃષ્ણઃ “અમ સરખું કાજ? ઘણે દિવસે પધારા આજ.”
“ચૌદ લોકના નાથ જ તમો, તો તમને સું કહીયે અમો?
કાશી, કાંચી, વારાણસી, ગંગા, યમુના ને સરસ્વતી,
સુધી વૈકુંઠપુરી છે જેહ, દાંનવે રૂધી છે તેહ.
સ્વામી! અજાણ્યા કા થઈ ફરો? દાનવ ફેડી દ્વારકા કરો.” ૧૮

(તુલજારામકૃત ‘અભિમન્યુ-આખ્યાન’: કડવું ૧)

આ ઉપરથી ઉપાખ્યાન ગુજરાતી આખ્યાનો ઉપરથી તો નહિ રચાયું હોય એવી શંકા ઉદ્‌ભવે છે.

આમાંના બીજા અનુમાનનો વિરોધ એ રીતે કરી શકાય તેમ છે કે, મધ્યકાલમાં સંસ્કૃત કથાઓ ગુજરાતીમાં સારરૂપે ઉતારવામાં આવી છે તે રીતે ઉપાખ્યાન માં વિસ્તારથી નિરૂપવામાં આવેલા પ્રસંગો આ કૃતિઓમાં સંક્ષિપ્ત રૂપે નિરૂપાયેલા છે, તેમજ અત્યાર સુધીમાં કોઈ સંસ્કૃત કૃતિ ગુજરાતી ઉપરથી રચાઈ નથી, તો ઉપાખ્યાન આ આખ્યાનો ઉપરથી રચાયું હોય એ કેમ સંભવે?

પણ આટલા ઉપરથી જ ઉપાખ્યાનની પુરોગામિતાને સ્વીકારી લેવી એ બરાબર નથી. ઉપાખ્યાનના કેટલાક વિસ્તૃત પ્રસંગો ગુજરાતી આખ્યાનોમાં સંક્ષિપ્ત રૂપે આવેલા છે, તેમ આખ્યાનોમાં વિસ્તૃત સ્વરૂપે નિરૂપાયેલા કેટલાય પ્રસંગોનો સંક્ષેપ ઉપાખ્યાન માં થયેલો છે.

બીજા અનુમાનના વિરોધનું જે બીજું કારણ ઉપર જણાવ્યું છે તેનો જવાબ આપી શકાય તેવાં દૃષ્ટાન્તો અત્યારે મોજૂદ નથી, તો પણ એ એક જ કારણથી ઉપાખ્યાનને ગુજરાતી આખ્યાનોનું પુરોગામી માનવું એ ઉચિત નથી. ઉપાખ્યાન માં છંદના નિયમ જળવાયા નથી. તેમાંના સંસ્કૃતમાં પ્રવાહિતા કે સ્વાભાવિક્તા નથી. તેમાં વ્યાકરણની, સમાસની અને સંધિની સંખ્યાબંધ ભૂલો છે. ગુજરાતી કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો અને વાક્યરચનાને તેમાં કૃત્રિમ સંસ્કૃતમાં ઉતારેલ છે. ઉ. ત., गुडेन मृत्युमाप्नोति विश (? प) तस्य कथ च न (અધ્યાય ૨–શ્લોક ૪૮. ગુજરાતી કહેવત: 'ગોળે મરે તેને ઝેર ન દેવાય.'), रक्स्यैर गृहे रत्न (અ. ૪–૧૭. ગુજરાતી રૂઢિપ્રયોગ: 'રાંકને ઘેર રતન.'), को कस्य नास्ति (અ. ૧૫–૨૨. ગુજરાતી વાક્યપ્રયોગ: 'કોઈ કોઈનું નથી.'), मानय त्वं वचो मेऽद्य (અ. ૧૫–૪૯. ગુજરાતી વાક્યપ્રયોગ: 'મારું કહ્યું માની જા.'). તાળું (तालकशृंखले—અ. ૨–૩૬), વર (वरोऽर्जुनस्य तनयः—અ. ૪–૧૭), ચપટું (चिपटां नासिकां नारीं राक्षसी परिकथ्यते—અ. ૪–૩૫) સાંઠી (षोडशशतसंख्याना शांटीनां मद्गृहे नृप—અ. ૮–૩૦), ફૂડ (कूडेन नाशितो बालः—અ. ૧૪–૨૬), જેવા ગુજરાતી લાક્ષણિકતા ધરાવના સંખ્યાબંધ શબ્દોનો પ્રયોગ તેમાં થયેલો છે.

આવાં કારણોને લીધે ઉપાખ્યાન ગુજરાતી આખ્યાનોની અનુકૃતિરૂપે સંસ્કૃતનું અધકચરું જ્ઞાન ધરાવનાર કોઈ ગુજરાતી શાસ્ત્રીપુરાણીએ રચ્યું હોય તે વધારે સંભવિત લાગે છે. એટલું જ નહિ પણ ઉપાખ્યાન કાર તુલજારામના 'અભિમન્યુ આખ્યાન'થી પણ પરિચિત હોવાનો સંભવ છે, કેમ કે ઉપર જોયું તેમ બંનેના આરંભ મળતા આવે છે. બીજું, સુભદ્રા અભિમન્યુને યુદ્ધમાં જતો રોકે છે ત્યારે તુલજારામના 'અભિમન્યુ-આખ્યાન' માં અભિમન્યુ તેનો જવાબ નીચેના સામાન્ય વિધાન દ્વારા આપે છે:—

ન મુએ ચાકર, ન મુએ ચોર, ન મુએ ઘન વરસંતે મોર;
ન મુએ જેહેને પુત્રી ઘેર ઘણી, ન મુએ બે ગોરીનો ધણી;
ન મુએ નિરધન ને ધનવંત, ન મુએ ગજા રાજ્ય કરંત;
ન મુએ જેહેને સુખ નહિ ઘેર, ન મુએ જેહેને માથે વેર;
ન મુએ જેહનો ગયો જવાસ, ન મુએ રુઠયો પડિયો ગ્રાસ;
ન મુએ એક મણિધર સાપ, મુખે મુએ જેહેને માથે બાપ:
સુખે મુએ જોગી અવધૂત, સુખે મુએ રાજાનો પૂત;
સુખે મુએ ગૃહમાહા સિંધી, સુખે મુએ બાળક જેહને ચિંતા નહીં;
આજે પેર નથી અર્જુન, સુખે ક્યાંહાંથી મુએ અભેવંન રે?

(કડવું ૯)

આ હકીકત કોઈ ગુજરાતી આખ્યાનકૃતિમા મળતી નથી માત્ર ઉપાખ્યાન મા સુભદ્રાની ઉક્તિરૂપે આવેલી છે

सुप्त किं कातर पुत्र' मानोगुदयतो भग्रान् ।
बहुचिन्ता समायुक्त ग्थ शेते सुखेन स ? ॥ १३
न शते गणिका पुत्र' परद्रव्यापहारिणी ।
चौरो न श्ते मयूरो वर्षति जलदे सुत ! ॥ १४
बहुरणसमायुक्तो शेते न कर्हिचित् ।
बहवो कन्यका यस्य न शेते बहुनरिण ॥ १५
सग्रामनिरतो तात' न शते सु(श)र एव स ।
राजपुत्रोऽसि किं सुप्तश्चि तार्ता नितरस्तत्र ॥ १६
सुखेन शेते योगी दरि मध्ये च पन्नग ।
गिरिदर्या च पचास्य चिन्तावर्जितमाऽक ॥ १७

(अध्याय ७)

જો ઉપાખ્યાન આખ્યાનોનુ પુરોગામી હોત તો કોઈ ગુજરાતી કવિએ જરૂર આના સુદર રસબીજને અપનાવ્યુ હોત

ઉપાખ્યાન મા મગલાચરણની પક્તિઓમા ધવલેશ એટલે ધોળેશ્વર મહાદેવ અને સાબ્રમતી નો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી ઉપાખ્યાનકાર અમદાવાદની કે અમદાવાદ સાથે સબધ ધરાવતી વ્યક્તિ લાગે છે તુલજારામ અમદાવાદનો રહીશ હતો અને તેનુ આખ્યાન સ ૧૮૪૩ આસપાસ ત્યા જ રચાયેલુ છે ઉપાખ્યાનની હસ્તપ્રત સો વર્ષ પણ જૂની નથી આ હકીકત પણ ઉપરની સભાવનાને સાચી માનવાને પ્રેરે એવી છે

અને એ રીતે દેહલે ઉપાખ્યાન નો ઉપયોગ કર્યો હોય એ સભવિત નથી

ગુજરાતની નજીક આવેલા રાજસ્થાન અને ઉત્તર પ્રદેશ જેવા હિદી ભાષી પ્રદેશમા, મહારાષ્ટ્રમા તેમજ કન્નડતામીલભાષી પ્રદેશમા પ્રચલિત અભિમન્યુકથામા પણ દેહલના આ ઉમેરો મળી આવતા નથી મરાઠીમા અભિમન્યુવિષયક જે સાહિત્ય છે તેમા આ કથાને સ્વતત્ર રીતે આલેખતી એક કૃતિ મળી આવતી નથી મધ્યકાળમા મહાભારતના પર્વોને શ્રીધર (पाडवप्रताप), મુક્તેશ્વર (विराटपव) મોરો પત (द्रोणपव) વામન પડિત (विराटपर्व) અને નરહરિએ (द्रोणपव) મરાઠીમા સારરૂપે ઉતાર્યા છે ઉપરાત મરાઠીમા રચાયેલુ એક લોકગીત[1] મહારાષ્ટ્રમા પ્રચલિત છે તેમાથી મુક્તેશ્વર

૧ પ્રસિદ્ધ ચિત્રશાળા પ્રેસ પૂનાપ્રકાશિત 'स्त्रीयाच गाण मा अभिमन्यूचे गाणें એ શીર્ષકથી

અને વામન પંડિતનાં વિરાટપર્વ માં ઉત્તરા-અભિમન્યુનાં લગ્નના વર્ણનમાં સ્થાનિક રિવાજોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અભિમન્યૂચેં ગાણેં અને પાંડવપ્રતાપમાં ચક્રવ્યૂહના યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં દુઃશાસનના પુત્રની ગદાના પ્રહારથી મૂર્છાવશ થયેલ અભિમન્યુને જયદ્રથે પગની લાત માર્યાનું વર્ણન છે[1], અને અર્જુન સંશપ્તકોને હરાવીને પાછો આવે છે ત્યારે જયદ્રથે કરેલા આ અપમાનની વાત કરી તેનો બદલો લેવાનું કહી અભિમન્યુને પ્રાણ તજતો દર્શાવ્યો છે.[2] ઉપરાંત પાંડવપ્રતાપ માં જયદ્રથવધની પ્રતિજ્ઞા સમયસર પૂરી ન થઈ શકવાને કારણે અર્જુનને અગ્નિમાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરતો બતાવ્યો છે. આવા નજીવા ફેરફાર બાદ કરતાં એકંદરે મરાઠીમાં નિરૂપાયેલી અભિમન્યુકથા મહાભારતની અભિમન્યુકથાનો સંક્ષેપ છે.

કન્નડ ભાષામાં મહાભારતના સારાનુવાદ થયેલા છે. તે ઉપરાંત મહાભારતના યુદ્ધમાં અભિમન્યુએ દાખવેલ પરાક્રમનું વર્ણન કરતાં યક્ષગાન

---

१. गदा-आघातें अति जर्जर काय, समूर्छा धरणि पडे देह ।
जयद्रथ तेव्हां धाउनि ये सत्वर, लताप्रहार करिताहे ॥
अभिमन्यूचें गाणें—कडी ८

मूर्छा सांवरोनी दौःशासनी । वेगें आला गदा घेउनी ।
विकल सौभद्र पडला रणी । त्याचे मस्तकी घातली ॥
तेणें चूर्ण झालें शिर । पडला पडला पार्थकुमार ।
तो आकाशवाणी . वदे उत्तर । धर्मयुद्ध नव्हे हें ॥
सकळ दळभार एक वटला । भोंवता पहावया पाळा पडला ।
त्यांत जयद्रथें हाणीतला । अभिमन्यु लातेनें ॥
पांडवप्रताप—अध्याय ४५

२. बोल अभिमन्यु झाला वृत्तांत, दौःशासने गदाघात ।
केला ते दुःख न चि वाटे मनांत, जयद्रथानें दिली लात ॥
अभिमन्यूचें गाणें—कडी १२

मी पडिलो घोर रणीं । याचा खेद मज ,नाहीं ।
मी निश्चेष्टित पडिलो एथें । मज लताप्रहार केला जयद्रथें ।
तेणें सर्वांग तिडकडे । माझें कांहीं न चाले चि ॥
पाण्डवप्रताप—अध्याय ,४५

સ્વતંત્ર રીતે રચાયાં છે. પરંતુ એ બધાંમાં આવેલી અભિમન્યુકથા મહાભારતને અનુસરે છે.[3]

તામીલમાં નિરૂપાયેલ આ કથામાં કેટલાક નજીવા ફેરફાર જોવા મળે છે. જેમ કે, લગ્ન વખતે અભિમન્યુની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની હોવાનું તેમજ ચક્રવ્યૂહને બદલે પદ્મવ્યૂહ ભેદવા જતાં અભિમન્યુ મૃત્યુ પામ્યો હોવાનું તેમાં વર્ણન છે. આ ભાષાની 'અભિધાન ચિંતામણિ' (સંપાદક : એ. સિંગારલેલુ મુદલિયાર)માં અભિમન્યુને જયદ્રથે માર્યાનું જણાવ્યું છે. પણ બીજી બધી રીતે આ ભાષામાં નિરૂપાયેલ અભિમન્યુકથા સંસ્કૃત મહાભારતને અનુસરે છે.[4]

અભિમન્યુવિષયક કોઈ હિંદી કૃતિમાં પણ દેહલના ઉમેરાવાળી કથા મળી આવતી નથી. તેમાં અપવાદરૂપ માત્ર એક કૃતિ છે અને તે अभिमन्यु-वध. તેની હસ્તપ્રત કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહમાંથી ૩૭૬/૨૭૫ ની મળી આવી છે. ૧૬ પત્રની આ કૃતિ અધૂરી છે, તેમજ હસ્તપ્રતમાંથી કૃતિના રચનાર કે રચનાસમય વિશે કશી માહિતી મળતી નથી. દેહલની કૃતિમાં આવેલી અભિમન્યુપૂર્વજન્મકથા તેમજ ચક્રવ્યૂહ ભેદવાનું કૌરવો તરફથી આવાહન આવતાં યુધિષ્ઠિર સભા ભરીને ભીમ, સહદેવ અને નકુલને તેનો ઉપાય પૂછે છે અને અભિમન્યુ સભામા આવીને વ્યૂહ ભેદવાનું બીડું ઝડપે છે એ પ્રસંગ તેમાં થોડા વિગતભેદે જોવા મળે છે. આ ઉપરાત ચક્રવ્યૂહના ૨૧ કોઠાની કલ્પના તેમાં આવેલી છે.[5] (જુઓ પરિશિષ્ટ ૨) પણ ભાષાસ્વરૂપ ઉપરથી આ કૃતિ ઈ. સ. ૧૮ મી સદીની હોવાનું નિશ્ચિત છે. વળી આ કથાંશવાળી અન્ય કોઈ કૃતિ હિંદીમાં મળતી નથી. એટલે દેહલને તેમાંથી કોઈ મદદ મળી હોવાની શકયતા નથી.

---

૩ બેંગલોરના કન્નડ સાહિત્ય પરિષદવાળા શ્રી. ડી. એલ. નૃસિંહાચાર, એમ. એ. તથા મહિસૂરની ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ડાયરેકટરે આપેલી માહિતી અનુસાર.

૪ મદુરાની અમેરિકન કૉલેજના અધ્યાપક વૈ. અ. દેવેન્દ્રે આપેલી માહિતી અનુસાર.

૫ ગુજરાતી આખ્યાનકૃતિઓમા સાત કોઠાની કલ્પના આવેલી છે. આપણે ત્યાં સાત બ્રહ્માંડની માન્યતા છે તેનો તેમાં ઉપયોગ થયો હોય એવો સંભવ છે. અભિમન્યુના અસાધારણ પરાક્રમનું સૂચન પણ એ કરે છે તેનો વિસ્તાર થઈને સાત સ્વર્લોક, સાત ભૂર્લોક અને સાત પાતાળલોક ઉપરથી આ ૨૧ કોઠાની કલ્પના આવી હોય એમ લાગે છે.

૨

આ રીતે દેહલે કરેલા ઉમેરાવાળી કે તેને મળતી અભિમન્યુકથાની પરંપરા સંસ્કૃતમાં કે ગુજરાત નજીકના કોઈ પ્રદેશમાં હોવાનું જાણવા મળતું નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે કોઈ પ્રાચીન પરંપરા વિના જ દેહલે આવા પ્રકારની કથાનું સર્જન કર્યું હશે?

ગુજરાતીમાં અભિમન્યુવિષયક જે લોકસાહિત્ય છે તેમાં આ કથાના કેટલાક અંશો મળે છે. જેમ કે, ગુજરાતમાં અભિમન્યુનો જે રાસડો પ્રચલિત છે તેમાં દૈત્યાંશવાળી આ અભિમન્યુપૂર્વજન્મકથા થોડા ફેરફાર સાથે મળે છે.[1] ગુજરાતમાં અભિમન્યુવિષયક જે પરજિયા કે રાજિયા પ્રચલિત છે તેમાં ઉત્તરાને આણું આવવાની રાત્રે આવેલાં દુઃસ્વપ્ન અને તેને સાસરવાસો કરતાં નડેલાં અપશુકનોનું વર્ણન છે.[2] કુન્તાએ અભિમન્યુને બાંધેલી રાખડીનો પ્રસંગ લોકગીતરૂપે ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગમાં જાણીતો છે. શક્ય છે કે આ બધા કથાંશો દેહલના સમયમાં પ્રચલિત હોય અને—દેવદાનવના વેર, પૂર્વજન્મ, પરકાયાપ્રવેશ, કર્મફળ, સ્વપ્ન, તપનો મહિમા, જન્મજન્માંતરનો પ્રેમ, ઇત્યાદિને લગતી માન્યતાવાળા રૂઢ કથાંશો આપણે ત્યાં પરંપરાથી ઊતરી આવેલા પણ છે—તે ઉપરથી તેણે પોતાની કૃતિની રચના કરી હોય.

દેહલના 'અભિવન–ઊઝણું' પછી અભિમન્યુવિષયક રચાયેલી કૃતિઓમાં કવિ દેદકૃત 'ઉત્તરાનું ઊઝણું' (રચ્યાસંવત આશરે ૧૬૫૦ : અપ્રગટ), નાકર, તાપીદાસ, પ્રેમાનંદ અને તુલજારામનાં 'અભિમન્યુ–આખ્યાનો' (રચ્યાસંવત અનુક્રમે ૧૫૭૨ થી ૧૬૧૪ના ગાળામાં, ૧૭૦૮, ૧૭૨૭ અને

---

૧ 'અભિમન્યુના રાસડા' માટે જુઓ "તાપીદાસકૃત 'અભિમન્યુ–આખ્યાન' (સંપાદક : ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમૂદાર)નું પરિશિષ્ટ.

૨ જુઓ :—

(૧) " પહેલેરા પહોરનાં શમણાં રે લાધ્યાં:
આ રે શમણામાં કોરાં કાંકણ નંદાં: "
" એ રે શમણાં દીકરી આળપંપાળ, તાહારાં શમણાં પડો સુકે લાકડે રે. "

*　　　　*

ઉત્તરાને દાદે મરડિયા જગાડચા, ચુડલા કાઢે કાંઈ રૂડલા રે:
સારા સારા કાઢે, નંદાયલા નીસરે, દાદે મરડિયો લીધો મારવા રે:
" ઓ માહારા દાદા! શીદને મારો છો? ઉત્તરાના કર્મનો વાક રે!"
(ઉપરની કૃતિમાં 'અભિમન્યુનો રાસડો')

૧૮૪૩ આસપાસ; પહેલું અને છેલ્લું અપ્રગટ. બાકીનાં બે પ્રગટ) તેમજ વ્યાસ રેવાશંકર જેશંકર તથા વ્યાસ વલ્લભરામ સૂરજરામના 'અભિમન્યુના ચકાવા' (રચ્યાસમય ઈ. સ ની ૧૯ મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ; બંને પ્રગટ) મુખ્ય છે. તેમા દેહલની આ કૃતિની જેટલીક અસર દેખાય છે. ઉ. ત.,

(૧) કૃષ્ણને મારવા માટે અહિલોચન (પૂર્વજન્મનો અભિમન્યુ) વિશ્વકર્મા પાસે વજ્રપંજર કે વજ્રપેટી ઘડાવે છે તેનું નાકર, દેદ, તુલજારામ અને રેવાશંકરે કરેલું વર્ણન દેહલે કરેલા આ વિષયના વર્ણન (કડી ૧૦-૧૧) સાથે મળતું આવે છેઃ

બોહોતેર કોઠા જડિત્ર જ જડી, એહની પેટી આપો ઘડી.
પછે વિશ્વકર્માએ પેટી ઘડી, સવાભાર લોઢે તાં જડી.
ત્યાહા અનેક ભેદ કીધા છે સંચ, વિશાલ વિચિત્ર કીધા પ્રપંચ.
કોઠાયુકત્ય કરી અજોડ, દ્વાર મોટું સુખ કીધું વિશેખ.

" ઓય રે બાવા! ધડુકીઓ અપાડીલો મેઘ,
દૈત્યનાં દળ જોને ઊમટચાંઃ
ઓય રે બાવા! ઊંચી મેડી રે આસમાન,
ત્યાં રે ઢળાવો બાઈનો ઢોલિયોઃ
ઓય રે બાવા! શરદપૂનમકેરી રાત,
શમણાં લાગ્યા રે રાણી ઓતરા :
ઓય રે દીકરી! સ્વપ્નું છે આળપંપાળ, સ્વપ્નું પડજો રે સૂકે લાકડે."

*   *

ઓય રે ડોસીડા રે! હાટ ઉઘેડ, ઓતરાને ચૂંદડીઓ વહોરવીઃ
ઓય રે એની ચૂંદડીઓ રોળાઈ રોળાઈ જાય,
કાળાં કાશમીયા આવે બાઈના હાથમા.
(ઉપરની કૃતિમાં 'અભિમન્યુનો પરજિયો')

(૨) ઓતરાની માડી, જાઓ સોનીડાની દુકાન,
સૂતેલો તે સોનીડો જગાડિયો.
સોનીડા અબ ઉઘાડ, ઘરેણાં લાવ ભારે મૂલનાં.
કાઢે કાઢે પીળાં ચળ, સોનું કાઢે ને પિત્તળ નીપજે.
વધેતાના લખિયા લેખ, કરમે કાળા રે ઓતરા, નીપજ્યા.

*   *

ભાઈ ચૂડગર, અબ ઉઘેડચ, ચૂડલા લાવ્ય ભારે મૂલના.
કાઢે કાઢે ગતા ચોળ, ગતા કાઢે ને કાળા નીપજે
વધેતા લખિયા રે લેખ, કરમે કાળા રે ઓતરા, નીપજ્યા.
(શ્રી. પુષ્કર ચંદરવાકરસંપાદિત 'નવો હલકો'મા 'અભિમન્યુનો રાજિયો')

જડિત્ર ઘૂઘરી દીસે રંગ, મન હરખ્યા દાનવનો તંન.
(નાકરકૃત 'અભિમન્યુ-આખ્યાન'—કડવું ૪)

* *

સપ્ત ધાતની પેઈ ઘડી, બાસઠ લાખ કૂદડી જડી;
ત્રિસઠ લાખ ચુક તે સાર, જોતાં દીસિ રૂપ અપાર. ૭૭
નવગ્રહના તે કીધા નિવાસ, પહિલુ પિસિ તે પામિ વિણાસ;
નવગ્રહ ઠામે રેહી જડયા, પેઈમૂખ સનિશ્ચર પડયા ૭૮
(દેહકૃત 'ઉત્તરાનું ઉઝણું')

* *

ચોસઠ ક્રોડ તો ચૂંક શ્રીકાર, જેનાં રૂપ દીસે અપાર;
પેટી ઘડી તે નામૂં કરે, "પેહેલો પેસે તે નિશ્ચે મરે"
આઠે ગ્રહ આઠ ઠામે પડયા, શનિવાર પેઈને મુખ ચઢયા.
(તુલજારામકૃત 'અભિમન્યુ-આખ્યાન'—કડવું ૩)

* *

અપાર યુક્તિ નીરખી એમા, વર્ણવી ન જાય એહ;
પેસે નવ નીકળવા પામે, કારીગર કરનાર,
બ્રહ્માદિક સૌ લપટાયે, અન્યનરો શો ભાર?
અષ્ટ ગ્રહો આઠે ખૂણ નીરખ્યા, શનિ પેટીમુખ માંહ્ય;
પેઠો પ્રથમ શકે નીસરી ના, ભંગ ના થાયે ક્યાય.
(રેવાશંકરકૃત 'અભિમન્યુનો ચકરાવો'—અધ્યાય ૧)

(૨) અહિયોચનને છેતરીને મારવા માટે કૃષ્ણ દાનવોના ગુરુ તરીકે બ્રાહ્મણરૂપ લે છે તેનું વર્ણન નાકર, દેહ અને તુલજારામ આપે છે, તે દેહલે કરેલા વર્ણન (કડી ૧૪-૧૫) સાથે મળતું આવે છે.

ગગાયમુના કર વીંટી હાથ, તે ધોતી પેહેરી જગનાથ,
વૃદ્ધ વિવસ્તા ગલિત લોચન, હાથપાગ સૂકું છે તન,
આનાપાછા ડગલા ભરે, મન ટાઢોની ચિંતા નવિ ધરે.
(નાકરકૃત 'અ. આ.'—કડવું ૫)

* *

એવુ સુપમરૂપ ધરીનિ જાઇ, સ્વામી મનસૂ કરિ ઉપાઇ;
ગગાયમનાની વેટિ હાથિ, તન ધોતીઆ પહિના જગનાથ ૯૧
ખલિ જનોઈ કરિ ટીપણુ, બ્રહ્મણરૂપ ધરૂ અતિવર્ણુ,
મોનાર નનસૂ કરિ વચાન, ચાલા જાઇ વનિ મઝારિ ૯૨
(દેદ્કૃત 'ઉ. ઊ ')

ગગાયમુનાપવિત્રી હાથે, ધોતિયુ પહેર્યું યદુનાથે,
ખભે જનોઈ ને કર ટીપણુ, બ્રાહ્મણવેશ લીધો અતિઘણુ,
ખભે તૂબડી ને કર લાકડી, કામોકામ પડે આખડી,
હણુએ હણુએ ડગના ભરે, હસતા ગાલે ખાડા પડે
(તુલજારામકૃત 'અ આ '—કડવુ ૪)

(૩) અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહને ભેદવા તૈયાર થાય છે ત્યારે ઉત્તરાને વિરાટનગરથી વહેલામા વહેલી તકે તેડી લાવવા માટે ચાર રબારીઓને બોલાવવામા આવે છે આ પ્રસગ દેહલની જેમ નાકર, દેદ, તાપીદાસ, પ્રેમાનદ, તુલજારામ, રેવાશકર અને વલ્લભરામ આપે છે તેમા દેહલની જેમ તુલજારામ, રેવાશકર અને વલ્લભરામ રબારીના નામ ગજો, કાજો, રૂપો અને રત્નો આપે છે, દેદ રૂડો, રતનો, કાજો અને ગજો આપે છે નાકર રૂપો, રત્નો અને ગજો એમ ત્રણ રબારીના નામ આવે છે

(૪) આણુ આવવાની રાત્રે ઉત્તરાને દુસ્વપ્ન આવે છે તેનુ વર્ણન દેહલ કડી ૧૬૯ થી ૧૮૧ મા આપે છે દેહલની જેમ નાકર (તેના આખ્યાનના ૧૭ મા કડવામા), દેદ (કડી ૪૭૮ થી ૪૮૦મા), તાપીદાસ (૧૨ મા કડવામા), પ્રેમાનદ (૨૭ મા કડવામા), તુલજારામ (૩૧ મા કડવામા), રેવાશકર (તેના ચક્રાવાના ૯ મા અધ્યાયમા) અને વલ્લભરામ (૬ થી ૯ કડવામા) આ પ્રસગ વર્ણવે છે તેમાની વિગત ખૂબ જ મળતી આવે છે

(૫) રણમા પ્રયાણ કરતા અભિમન્યુને કુન્તી રાખડી બાધે છે અને આ રાખડી હશે ત્યા સુધી ભાણેજ યુદ્ધમા મરવાનો નથી એમ માનીને કૃષ્ણ મહેપુ મારીને તે તોડાવી નાખે છે આ પ્રસગ દેહલ અનુક્રમે કડી ૩૪૧–૩૪૨ મા અને ૩૭૩–૩૭૪ મા વર્ણવે છે દેદલની જેમ થોડા વિગતભેદે આ પ્રસગ નાકર (તેના આખ્યાનના ૧૫ મા કડવામા), તાપીદાસ (૧૪ મા અને ૧૬ મા કડવામા), પ્રેમાનદ (૩૧ મા કડવામા) અને વ્યાસ વલ્લભરામ (૨૫, ૨૮ અને ૨૯ મા કડવામા) આપે છે.

(૬) દેહલે ચક્રવ્યૂહને સાત કોઠા તેના પહેલો ગઢ પાષાણનો, બીજો લોઢાનો, ત્રીજો તાંબાનો, ચોથો સીસાનો, પાંચમો કલાઈનો, છઠ્ઠો સોનાનો અને સાતમો રૂપાનો બનેલા હોવાની કલ્પના કરી છે (કડી ૧૦૫) નાકર, દેદ, તુનજાગમ, વૈશાખ અને વલ્લભનામની કૃતિઓના આ કલ્પના લગભગ જેમની તેમ જોવા મળે છે

(૭) ચક્રવ્યૂહના યુદ્ધમા અભિમન્યુને મનાવવા કૃષ્ણ ઉંદરનુ રૂપ લઈને તેના ધનુષની પણછ કાપ્યાનો પ્રસંગ દેહલ કડી ૩૯૦–૩૯૧ મા વર્ણવે છે આ પ્રસંગ તુનજાગમના આખ્યાનના ૫૩–૫૪ મા કડવામા અને પ્રેમાનંદના આખ્યાનના ૪૮–૪૯ મા કડવામા થોડાક ફેરફાર સાથે જોવા મળે છે

આ ઉપરાંત દેહલે તેની કૃતિની કડી ૧૭ થી ૨૫ મા અહિબોચનને વજ્રપેટીમા પૂરીને કૃષ્ણે માર્યાનુ જે વર્ણન કર્યું છે તે દેદના 'ઉ ઊ 'ની ૮૪ થી ૧૨૧ કડીમા તથા તુનજાગમના આખ્યાનના પાંચમા કડવામા સમાન સ્વરૂપે જોવા મળે છે વિરાટરાજની પાકશાળામા ભીમે મચાવેલ ઉત્પાતનુ વર્ણન દેહલે તેના ઊઝણાની કડી ૭૦ થી ૭૪ મા કર્યું છે, તેની સાથે તુનજાગમનુ આ વિષયનુ (૨૧ મા કડવામા કરેલુ) વર્ણન સામ્ય ધરાવે છે ચક્રવ્યૂહ ભેદવાનુ બીડુ અભિમન્યુ ઝડપે છે અને સુભદ્રા તેને યુદ્ધમા ન જવા સમજાવે છે, ત્યારે અભિમન્યુ બાળપરાક્રમનો ખ્યાલ આપતા સામાન્ય વિધાન દ્વારા જવાબ આપે છે (કડી ૧૪૭ થી ૧૫૩), તે દેદના 'ઉ ઊ ' ની કડી ૩૯૨ થી ૩૯૮ મા તથા તુનજાગમના આખ્યાનના ૨૮ મા કડવામા સમાન સ્વરૂપે જોવા મળે છે[1] દેહલે તેની કૃતિની ૩૫ મી અને ૩૬૫ મી કડીમા

૧ સરખાવો —

મને બાળુડો ન કહેશો, માહારી માવડી રે!
મા, બાળે કાહાને પાતાળ પેસી નાથ્યો કાળીનાગ રે,
મા બાળો વીંછી ડંખેલો, બાધે અંગે ઊઠે આગ રે બા૦
મા, બાળો મેઘ જ ઊગેલો, તે તો નીર ભરે નવખંડ રે
મા, બાળો વજ્ર જ ફેંક્યો, તે તો પર્વત કરે શતખંડ રે બા૦
મા, બાળો દિનકર ઊગેલો, બાધો અંધકાર પામે નાશ રે,
મા, બાળો સિંહ જ ઊગેલો તેથી હસ્તી પામે ત્રાસ રે બા૦
મા, બાળો મંકોડો ઊગેલો, તે તો ખીજ્યો કરડી ખાય રે,
મા સુમ યો મૂર નહી, તે તાણ્યો તૂટી જાય રે બા૦
મા, બાળો અગ્નિ ઊગેલો, તે તો દહે બાધુ વન રે,
મા, બાળો તે નવ જાણીએ, આખર ક્ષત્રીતન રે બા૦

યુદ્ધે જતા અભિમન્યુને રોકવાના ઉત્તરાના પ્રયત્ન અને યુદ્ધમા જવાની અભિમન્યુની તત્પરતાનુ સૂચન કર્યું છે એ ઉપરથી તુલજારામે તેના આખ્યાનના ૩૮, ૩૯ અને ૪૦ મા કડવામા આ પ્રસગને "તમે ચાલો તો રામજીની આણ રે ' "ગોરી! મેલો ઘોડીલાની વાગ રે" અને "મને મારીને ગથડો ખેડ, બાળા ગજા રે" એ ગીતો વડે આકર્ષક બનાવી મૂક્યો છે, અને વ્યાસ ગેનાશકરે (અધ્યાય ૧૬ થી ૧૮ મા) અને વલ્લભરામે (૩૨ થી ૩૬ કડવામા) તેને પોતાના ચક્રાવામા જેમનો તેમ સમાવી લીધો છે

આમ, લગભગ ચારસો વર્ષ સુધી સીધી કે પરપરાયુક્ત વ્યાપક અસર દેહલની આ કૃતિએ ગુજરાતના કવિઓ અને ગુજરાતની જનતા ઉપર જમાવી છે પ્રેમાનદના 'અભિમન્યુ-આખ્યાન' મા અને તે પછીની આ વિષયની કૃતિઓમા અભિમન્યુકથાનો જે વિપુલસલીલ પ્રવાહ જોવા મળે છે તેની એ ગગોત્રી છે ગુજરાતી સાહિત્યમા, એ રીતે, એનુ સ્થાન મહત્ત્વનુ છે

૪. 'અભિવન-ઊઝણૂ' ની સમીક્ષા

(૧) કાવ્યબધ અને દેશીઓ

'અભિવન-ઊઝણૂ' ચોપાઈ, ચરણાકુળ અને દોહરાના દેશીઓમા લખાયેલુ છે મોટા ભાગની કડીઓમા ચોપાઈ અને ચરણાકુળની દેશીઓ છે ઉ ત,

નામ વાચી પ્રભુ, કરજ્યો કામ, પાઠીમાહિ લખિઉ પરણામ (કડી ૧૩)
શ્રવણ નક્ષત્ર દિન આદિત્યવાર, તેણિ દિન જનમ્યા રાજકુમાર (કડી ૩૫)
(૧૫ માત્રા) (૧૫ માત્રા)

એહના વચન મામાના સુણી, દાણવ ઉઠીઉ મામા ભણી (કડી ૩૫૨)
(૧૬ માત્રા) (૧૬ માત્રા)

૨૦૧ થી ૨૦૮, ૩૦૮ થી ૩૧૩ જેવી સખ્યાબધ કડીઓમા દોહરાની દેશી છે ઉ ત

મસ્તકિ મુગટમણિ, નિ કકિ એકાઉલિ હાર,
બાહિં બાજૂબધ બિહિરખા, સરિખા તે મોતી સાર (કડી ૮૪)

વચ્ચે વચ્ચે 'ઢાલ,' 'ચાલ' અને બેએક સ્થળે સિન્ધડી રાગના પદ છે ૧૦૮ મી કડી તુરક રાગની હોવાનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે દોહરાની દેશી છે આ દેશીઓને ગેય બનાવવા 'રે,' 'મિ,' જેવા પાદપૂરકો અને 'તૂ મ નિગમસીઉ' (કડી ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૯), 'સાહસિ ન ગ્રહિ તૃ છેડતુ' (કડી ૧૨૫, ૧૨૭) તેમજ 'સૂહણુ લાધૂ ગણી ઉત્તગ' (કડી ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૨) જેવા ધ્રુવપદો ઉમેરવામા આવ્યા છે આ ઉપરથી લાગે છે કે આ કૃતિ શ્રોતાઓ સમક્ષ લલકારીને ગાવા માટે રચાઈ હશે વિષય પલટવો હોય ત્યા વચ્ચે 'પૂર્વછાયુ' અને 'ત્રુટિ' યોજાયા છે આ રીતે કાવ્યબધની દૃષ્ટિએ વીરનિહના 'ઉદાહરણુ'ની પદ્ધતિએ રચાયેલુ આ સળગ આખ્યાન છે તેમ છતા તેમા જે ચરણથી અમુક કાવ્યખડનો આરભ કરવામા આવ્યો હોય તેનાથી જ તેનો ઉપસહાર કરવાના, જેને સપુટ કહેવામા આવે છે તેવા, પ્રયોગો અભ્યાસીઓનુ ધ્યાન ખેચે તેવા છે

(૪) કવિપ્રતિભા

દેહલની આ કૃતિ માત્ર ૪૦૬ કડીઓની છે તેમા તેણે આખી કથા ઝડપથી પૂરી કરી છે, અને ઝડપથી કથા કહેવા જતા સપ્રમાણતા કે કોઈ ખાસ મહત્ત્વના પ્રસગના નિરૂપણની ઊણપ જણાઈ નથી રસનિષ્પત્તિની તક તો તેણે અનેક સ્થળે જવા દીધી હોય તેમ લાગે છે આમ છતા દેહલની પ્રતિભાની ચમક તેમા દેખાય છે તેમા સ્થળે સ્થળે તેની વર્ણનશક્તિનો પરિચય મળે છે તેના આવા વર્ણનોમા કૃષ્ણે અહિલોચનના ગુરુ તરીકે લીધેલ બ્રાહ્મણરૂપનુ વર્ણન (કડી ૧૮ ૧૫), કૃષ્ણે અહિલોચનને છેતરીને વજ્રની પેટીમા પૂરીને માર્યાનુ વર્ણન (કડી ૧૫ થી ૨૬), અભિમન્યુની જાનનુ વર્ણન (કડી ૫૮ થી ૬૧), વિરાટનગરની પાકશાળામા ભીમે મચાવેલ ઉત્પાતનુ વર્ણન (કડી ૬૫ થી ૭૫), તેમજ અભિમન્યુએ ચક્રવ્યૂહ ભેદવાનુ બીડુ ઝડપ્યા પછી સુભદ્રાએ કરેલા કલ્પાતનુ વર્ણન (કડી ૧૧૨ થી ૧૨૪) ધ્યાન ખેચે તેવા છે કડી ૨૭૭ થી ૨૮૧ મા અને કડી ૨૮૮ થી ૨૯૮ મા કરવામા આવેલુ આસરે જતી ઉત્તરાનુ સૌન્દર્યવર્ણન ચમત્કારભર્યું છે

દેહલે તેની આ કૃતિમા ઠેર ઠેર પાત્રોના સવાદ યોજ્યા છે આવા સવાદમા કડી ૧૫ થી ૨૬માનો અહિલોચન અને કૃષ્ણ વચ્ચેનો સવાદ તેમજ કડી ૮૫, ૯૬ અને ૮૮ માના સહદેવ નકુળ અને ઘટોત્કચના જવાબ જુસ્સાદાર છે ૧૩૨ થી ૧૫૩ મી કડીમાંનો સુભદ્રા અને અભિમન્યુ વચ્ચેનો સવાદ માતાની લાગણી અને અભિમન્યુની અડગતાનું દર્શન કરાવે છે દેહલની આ સવાદયોજના પ્રસગોને નાટ્યપૂર્ણ અને પાત્રોને જીવત બનાવે છે

સંવાદની જેમ સામાન્ય વિધાન દ્વારા પણ દેહલે પોતાની કૃતિને આકર્ષક બનાવી છે તેમા કડી ૧૪૨ થી ૧૫૩ મા રજૂ થતુ બાલપરાક્રમનો મહિમા દર્શાવતુ સામાન્ય વિધાન અભિમન્યુના પાત્રને ઉઠાવ આપે છે કડી ૨૭૨-૨૭૩ માનુ અમુક વસ્તુઓની લાજ ન રાખવા વિશેનુ તેમજ કડી ૩૫૧ માનુ સ્ત્રીનો ભરોસો ન કરવા વિશેનુ વિધાન ઉપદેશનુ તત્ત્વ પૂરુ પાડે છે —

દેહલ અલકારોનો શોખીન નથી, છતા તેની કૃતિમા કેટલાક સુદર અલકારો જોવા મળે છે પ્રસગ, વર્ણન કે ભાવને સચોટ બનાવવામા તે ફાળો આપે છે, એટલુ જ નહિ પણ તેમાના કેટલાક અલકારો ચમત્કારભર્યા છે નીચેના અલકારો તેના ઉદાહરણરૂપ છે

ઉપમા :—

૧ રમકઝમક તે ડમકિ ચાલિ, જિમ આસાઢી પૂર, (કડી ૧૫૮)
૨ સાંસ ફુરુકિ જોવણ જાઇ, જિમ વતોલઇ પાન (કડી ૧૬૩)
૩ કનકથભિ ભુઅગમ ચડિ, એહની ઝમકિ ઠિ ગણીની વેણિ (કડી ૨૯૪)
૪ નરસાલઇ વની વીજ ઝમકિ, ઇસી દીર્મિ છીભડી (કડી ૨૮૫)

રૂપક —

૧ અઢાર મોટા સામલ સામટા, શેષનાગ સતકતા (કડી ૬૦)
૨ પાડવાનિ કુલ [માહિ] હીનુ, અભમાહિ [જિમ] સાખિ (કડી ૧૭૩)
૩ તેહની ભમૂહિ ભમગ ગણઝણિ, રુખિ ઉભુ સૂર (કડી ૨૮૦)

અત્યુક્તિ —

૧ માતાતણા વચન સાભની ચરણઝાલ મસ્તક નીસરી (કડી ૭)
૨ પૃથિવી તોલૂ એકિ નાજૂઇ, હુ સહિદે હૂ સાચ (કડી ૯૬)
૩ દ્રોણની તે દષ્ટિ ચઢ્યા ખડખડઇ કમાન (કડી ૨૨૦)

સજીવારોપણ —

૧ ઉગનીઆ હીગજડયા, જૂનીએ લીધો વાદ (કડી ૮૩)
૨. વિહિનૂ તૃ નણ કરેય રે, તરઆગિ તા ની વ્ય (કડી ૩૬૮)

આમ, શુદ્ધ રસલક્ષી દષ્ટિએ 'અભિમન-ઊઝણ' બહુ વિત્તવાળી કૃતિ ન હોવા છતા તેના કવિની વર્ણનશક્તિ, સવાદ નિરૂપવાની શક્તિ, સામાન્ય વિધાનનો વિનિયોગ કરવાની શક્તિ અને અલકારશક્તિ ઠીક પ્રમાણમા દર્શાવે છે

(૩) સમાજચિત્ર :

આપણું મધ્યકાલીન સાહિત્ય સામાન્ય જનસમાજને મનોરંજન પૂરું પાડવા માટેનું એક સાધન હતું. જનસમાજની આવી અપેક્ષાને સંતોષવા સમકાલીન ધાર્મિક–સામાજિક ભાવનાઓ તથા લોકાચારનો ચિતાર તેમાં ખરો કરવાનો યથાવકાશ પ્રયત્ન તે યુગના ઘણા કવિઓએ કર્યો છે.

દેહલના 'અભિવન–ઊઝણું'માં આવું સમૃદ્ધ ને ઉઠાવદાર ચિત્ર જોવા મળે છે.

સૌથી પ્રથમ તેમાં કૃષ્ણનું પાત્ર આ રીતે ધ્યાન ખેંચે છે. દાનવ અહિલોચનને બ્રાહ્મણવેશે એ કપટથી મારે છે. ઉત્તરા જેવી સુંદર સ્ત્રી સાથે અભિમન્યુના લગ્ન થાય તો ચક્રવ્યૂહના યુદ્ધમાં કદાચ એ ભાગ ન લે અને પૂર્વજન્મના વેરી ભાણેજને મરાવી નાખવાનો પોતાનો આશય બર ન આવે, એવી શંકાથી કૃષ્ણ એ બંને એકબીજાને ન પરણે તે માટે તેમને ભરમાવવાની યુક્તિ રચે છે. આવા જ આશયથી લગ્ન વખતે એ બંને એકબીજાને ન જુએ તે માટે તેમની આંખો દૂખવે છે, કુન્તીએ અભિમન્યુને બાંધેલી રાખડી તેઓ તોડાવી નાખે છે અને ચક્રવ્યૂહના યુદ્ધ વખતે ઉંદરનું સ્વરૂપ લઈ અભિમન્યુના ધનુષની પણછ કાપી નાખે છે. કૃતિમાં અભિમન્યુની પૂર્વજન્મની કથા આપેલી છે તે લક્ષમાં લેતાં કૃષ્ણનું આ કાર્ય વાજબી લાગે છે ને તેઓ સર્વશક્તિમાન અને કર્તાહર્તા હોવાની છાપ પાડે છે. સમકાલીન શ્રોતાજનોની કૃષ્ણભક્તિની ધર્મભાવનાને પોષવાનો ઉદ્દેશ તેથી ફળીભૂત થાય છે. પણ શ્રી. મુનશીએ પ્રેમાનંદના 'અભિમન્યુ–આખ્યાન' અંગે કહ્યું છે[1] તેમ અહીં પણ કૃષ્ણ યુક્તિબાજ ખલનાયક જેવા લાગે છે. મહાભારત અને ભાગવતનું આ ભવ્યોજ્જ્વલ પાત્ર અહીં પ્રાકૃત બની ગયું છે. ઈશ્વર વિશેની કલ્પના મધ્યકાલીન યુગમાં કેટલી પામર હશે તેનું આ હકીકત આ રીતે નિદર્શન કરે છે.

મહાભારતની મૂળ કથામાં નહિ મળી આવતા ચમત્કારો પણ દેહલની આ કૃતિમાં જોવા મળે છે અહિલોચનનો જીવ સુભદ્રાના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી કૃષ્ણે કહેલી ચક્રાવાની કથા સાંભળીને હુંકારો આપે, મંછાપૂતળી ઊઠીને કૃષ્ણને મારવાના અહિલોચનના ઇરાદાની તેમને ખબર આપે, અભિમન્યુના લગ્નની કંકોત્રી બાણ વડે સ્વર્ગ અને પાતાળમાં મોકલવામાં આવે, અભિમન્યુની

---

1. "The mighty and astute Shri Krishna was painted in the Abhimanyu Akhyana as a base trickster." "Gujarat and Its Literature'— 2nd Edition, Page 240.

જાન માટે તૈયાર કરાવેલાં પક્વાન ભીમ આરોગી જાય ત્યારે ખાલી થયેલા પાત્રો કૃષ્ણની કૃપાથી તરત જ ભરાઈ જાય, લગ્ન વખતે ઉત્તરા અને અભિમન્યુની આંખો કૃષ્ણ એકાએક દૂખવે, ઉત્તરાને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થઈ આવે, રણક્ષેત્રમા ઉંદરનું સ્વરૂપ લઈને કૃષ્ણ અભિમન્યુના ધનુષની પણછને કાપી નાખે, મૃત્યુ પછી અભિમન્યુ સ્વર્ગમા અર્જુન સાથે વાતચીત કરે, એ તેમાંના મુખ્ય છે. મધ્યકાલીન લોકમાનસ આવા ચમત્કારોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતું હશે તેની આથી પ્રતીતિ થાય છે

દેહલે તેની આ કૃતિમા ઉત્તરાને આવેલા દુઃસ્વપ્નની, તે ઉપરથી તેણે કરેલ અમંગળ ભાવિની આગાહીની તેમજ તે માટે પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મનો દોષ કાઢ્યાની હકીકત આપી છે. યુદ્ધમાં અભિમન્યુનુ રક્ષણ થાય તેના આશયથી કુન્તીએ તેને બાધેલ રાખડીની અને કૃષ્ણે જોશી પાસે અભિમન્યુની જન્મોત્રી કરાવી તેનુ ભવિષ્ય જોવડાવ્યાની વિગત પણ તેમા આપવામા આવી છે મધ્યકાલીન સમાજ સ્વપ્ન, પૂર્વજન્મ, કર્મફળ, મંત્રતંત્ર અને જ્યોતિષમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હશે તે આથી સમજાય છે.

અભિમન્યુ અને ઉત્તરા એકબીજા સાથે લગ્ન ન કરે તે માટે કૃષ્ણ એ બંનેને ભરમાવવાની યુક્તિ રચે છે. તેમાં કૃષ્ણ અભિમન્યુને કહે છે :

"પીતરીઉ તાહરુ કોઈ ન પરણિઉ, ન પરણિઉ તાહરુ તાત રે. ૫૪
અતિ કાલી છિ અતિ કૂબડી, અતિ ભૂંડી નિ અતિ દૂબલી,
હસતા ગાલે પડિ ખાડા જેહ નારી, મોટી પેટિ સસરાનિ ભાર. ૫૫
અંગુઠાનિ પાસિ અંગુલી વડી, લાબા દાત જાણે લાહર મિલી.
અતિ ઊચી અતિ નીચી નારી, અભિરન ! તેહનૂં આગણૂં નિવારિ." ૫૬

પછી ઉત્તરાને મળીને કહે છે :

"અતિ કાલુ નિ અતિ કૂબડો, અતિ ભૂડો નિ અતિ દૂબલો,
અતિ ઊચો નિ અતિ ભરુઆડિ, પછી કિહિસિ ન કહુ,
ઉત્તરા–કુંઆરી રે." ૫૭

દેહલના સમયમા લોકો સામુદ્રિકશાસ્ત્રમા શ્રદ્ધા ધરાવતા હશે અને ઉપન્ના સામુદ્રિક ચિહ્નો અશુભ ગણાતા હશે તેનો આથી ખ્યાલ આવે છે.

ઉત્તરા સાસરે જાય છે ત્યારે દેહલ સૂકી ડાળીએ કાગડો બોલ્યાની, માર્ગમા સાપ અને બિલાડી આડા ઊતર્યાની, છીંક આવ્યાની, તેમજ વિધવા સ્ત્રી, વૈદ, વાઝિયો, બાડો, અદાતા, કાયર, યતિ, પાવૈયો, કરવત સાથે સુથાર, ભીને પોતિયે ને ઉઘાડા માથાવાળો બ્રાહ્મણ, લંપટ, લોભિયો ને લાકડાંની

ભારીનાળો માણસ નામે મળતા અપશુકન થયાની હકીકત આપે છે (કડી ૨૧૩ થી ૨૧૮) તે ઉપરાંત ઉત્તરાના નાસનવાનાની તૈયારી કરતી વખતે દાસીને ત્યાં નેતાનાડીને બદલે ઢળા ચીર નીકળતા અપશુકન થયાનું ને તે માટે ઉત્તરાએ પોતાના પૂર્વભવના કર્મનો દોષ કાઢ્યાનું જણાવે છે દેહલના સમયમાં ગણાતા અપશુકનની તેમજ પાવૈગની સંસ્થા પણ તે કાળમાં હયાત હોવાની આથી માહિતી મળે છે

દેહલે અભિમન્યુ-ઉત્તરાના લગ્નપ્રસંગમાં અભિમન્યુની જાનના નામેરુ થયાની, જાનને ઉતારો આપ્યાની, જાનને ખાજા પૂરી લાપસી વીખાડ જમાડ્યાની, પછી સાસુએ વરખેંટુ લઈને ગીત ગાતી સ્ત્રીઓ સાથે વરને પોંખવા માટે આવવાનું કહેવા ગયાની અભિમન્યુને સાસુએ પોંખ્યાની વર માયરામાં આવ્યાની, ઉત્તરાને પલ્લુ પહેરાવ્યાની હસ્તમેળાપ પછી વરકન્યાને સાસુએ કંસાર જમાડ્યાની, તેમજ આ વિધિ પછી જાનૈયાને પહેરામણી આપ્યાની હકીકત આપી છે દેહલના સમયની લગ્નવિધિ કે લગ્નના રીતરિવાજ ઉપર એ પ્રકાશ પાડે છે

ઉતારાના કામ માટે સાદરણીનો ઉપયોગ, તેમજ બેસવાના સાધન તરીકે પાટ પાટલા ને ચાકળા, રાંધવાના વાસણ તરીકે કડાઈ, જમવાના સાધન તરીકે થાળી, ચમચા ને કાચલિયા તથા અનાજના વર્ણન માટે મૂડાનો ઉલ્લેખ પણ દેહલની આ કૃતિમાં થયેલ છે દેહલના સમયના જીવનની વિગતો એ પૂરી પાડે છે

દેહલના 'અભિવનઉ ઉ આ' ની પ્રત્યેનુ દશિખ્ડુ પણ ઉપર ની કડીમાં જોઈ શકાય છે

'અસ્ત્રીનો જન્મો જે કરિ, અસ્ત્રી થકી નાઠો ભમ મરિ
અસ્ત્રી ધિકુ આસિ મ ાસ્રો કુણ?
આસિ નગારો વન્જ નાન, અસ્ત્રી ગમ પડિ પપાનિ

પણ આ દૃષ્ટિબિંદુ દેહલના સમયમાં જ હતુ એમ નથી શામળની વાર્તાઓમાં પણ તે જોવા મળે છે આ ઉલ્લેખ ઉપરથી આપણે એટલુ જ કહી શકીએ દેહલના સમયમાં પણ સ્ત્રીઓ ભરોસો કરવા લાયક ગણાતી નહોતી

આ ઉપરાંત દેહલની કૃતિમાંથી સૂચિત થતી હોય એવી તત્કાલીન સમાજજીવનની બીજી વિગતો વિચક્ષણ વાચકની નજરે ચડે તેમ છે તેની કેટલીક વિગતો સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને તે પહેલા મળતા રાસ અને કથાસરિત્સાગર જેવા સંસ્કૃત વાર્તાસાહિત્યમા પણ જોવા મળે છે એટલે દેહલની કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત સામાજિક ચિત્ર પરંપરાગત અને વિશાળ ફલકવાળુ છે તે ધ્યાનમાં રાખવુ જરૂરી છે

૫ 'અભિવન-ઊઝણું'ની ભાષા

'અભિનન-ઊઝણુ' ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની કૃતિ છે

તેમા કેટલીક પક્તિઓમા ચરણાન્ત इ અને अ ના પ્રાસ સાધવામા આવ્યા છે ઉ ત, तीरि, ऋषिवीर (પ ૭) इ ની અમા રૂપાન્તરની પ્રક્રિયા તે સૂચવે છે

તત્સમ શબ્દોમા સ્વરભક્તિ મળે છે ઉ ત परणाम (૨૧), परभात (૩૬૬) ઇત્યાદિ

મૂળ સસ્કૃત न નો પ્રા અપ દ્વારા મધ્ય ગુજરાતીમા ण ચાલુ રહ્યો છે, તેમ અહી પણ दाणव (૫), जोअण (૩૫૪), भण (૫૧૬) મળે છે

બે સ્વરોની સનિધિ સાથે બે સ્વરો વચ્ચે મ્ નુ ઉમેરણુ પણ તેમા જણાય છે ઉ ત, आवियु, कहिउ (૧૦), गयु, लिउ (૧૫), ઇત્યાદિ

પ્રાચીન-મધ્યકાનીન ગુજરાતી કૃતિઓની હસ્તપ્રતોમા ष આવે છે ત્યા એ લગભગ ख ના પ્રતીક તરીકે આવે છે તેવુ આ કૃતિમા પણ બનના પામ્યુ છે

अजर (૨૨૪) જેના અગ્ની, भयु (૨૨૫) જેના થજ તેમજ तोरा (૧૮૮), मोरी (૩૯૩) જેવા જૂની સગ્હદી ભાષાના શબ્દોનો પણ તેમા પ્રયોગ થયો છે

શબ્દવિચાર રૂપરચના—શબ્દોનો વિચાર કરતા નામ, વિશેષણ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ અને અવ્યય એ સસ્કૃત વ્યાકરણના પાચે શબ્દસ્વરૂપ આ કૃતિની ભાષામા ઊતરી આવ્યા છે

(૧) નામ જાતિ—સસ્કૃત-પાલિ-પ્રાકૃત-અપભ્રશ જેમ નામોમા ત્રણે જાતિ ઊતરી આવેલી છે

નરજાતિમા अ, उ, ऊ, इउ, इ કારાન્ત નામો મળે છે ઉ ત, सूतार, सदेसु सरघू, लोभिउ, गइ (હાથી)

નારીજાતિમા अ, आ, इ ई કારાન્ત નામો મળે છે ઉ ત, विहिन, प्रतिया, तरुआरि, जनमोतरी

નાન્યતરજાતિમા अ, उ, ऊ इ કારાન્ત નામે મળે છે ઉ ત, ठाम, लोहडु, पाजरू, मोती

વચન—બહુવચનનો સામાન્ય પ્રત્યય નરજાતિમા आ છે ઉ ત, रांचणिया, घोडा

બહુવચનનો સામાન્ય પ્રત્યય નાન્યતરજાતિમાં આં છે. ઉ. ત., कूडां, छांटणां, चूरवां (૭૭૯) જેવા રૂપમાં નર. બહુ. નો પ્રત્યય આં પણ આવેલો છે.

મોટે ભાગે વિશેષ્ય કે ક્રિયાનાર્થ બહુવચનમાં હોય તો વિશેષણોને કે ભૂતકાલીન ક્રિયાપદોને બહુવચનનો પ્રત્યય નરજાતિમાં आ અને નાન્યતરજાતિમાં आं લાગે છે. ઉ. ત., हयवर आप्या, आप्यां तबोल, आघांपाछां डगलां.

બહુવચનમાં પછીથી વ્યાપક થયેલો ઓ હજી શરૂ થયો નથી.

માનાર્થે બહુવચનના પ્રયોગ જોવા મળે છે. ઉ. ત.,

हारव्यां राणी सुभद्रा (નાન્ય.), जइ जुहारया धरमनंदन (નર.)

વિભક્તિ—પહેલી તેમજ બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી.

ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય અસંયુક્ત इ—ई તેમજ ए છે. ઉ. ત., सुभद्राइ (५९), ठाकुरजीइ (१०४), मीमडि (१४१), हासि (४२), देवे (३). પ્રાકૃત તત્સમ પ્રત્યય एण નો પણ પ્રયોગ થયો છે. ઉ. ત., शीस नामिउ चलेण (१९४)

ચોથીમાં नइं, नि, नि, ने એ અનુગ અને माटि એ નામયોગી વપરાયા છે. ઉ. ત., कुंतानइं (५२९), बालानि (७३), कुरवनि (१८८), मुहुने (१२६), ते माटि (८५५).

પાંચમીમાં थिउ (४७३), थिउं (५३), थिकु (४९), थु (१०), थी (९), था (६५७) તેમજ थ्या (७९२) એ અનુગ વપરાયા છે.

છઠ્ઠીમાં नु (२१५), नुं (९), नि (२४), नो (६), नां (२३१), तणूं (११), तणा (१४), तणो (९), केरी (४९३), केरु (६०१), चउ (४५९) એ અનુગ વપરાયા છે. આરંભની ભૂમિકામાં મળતો ને પછી લુપ્ત થયેલો ह પ્રત્યય (સં. स्य>પ્રા. स्स>અપ. स्सु-सु-, પણ બહુવચનમાં हैं) ક્વચિત્ મળે છે. ઉ. ત., रणह मझारि (२१९)

સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યય અસંયુક્ત इ, સંયુક્ત इ–इं, हिं અને ए છે. ઉ. ત., जहीइं (२२३), स्वामि (२९); सांसि (२५३), भसुहि (६०९), गाले (११२). સંસ્કૃત નારીજાતિના आम् પ્રત્યયનો અવશેષ अमित्रन गिउ मंदिरां (२६२), पांडवां घरि कलह लागु (३६९) જેવામાં મળે છે. मांहि (६), मांइं (८४), मां (९७), मझारि (२१९), उपरि (८७) પણ સાતમીના અર્થમાં વપરાયાનાં ઉદાહરણો છે.

સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ પણ ક્યારેક મળે છે. ઉ. ત., आवि फरकि (३५८).

સંબોધન વિભક્તિના સંસ્કૃત તત્સમ પ્રત્યય ए નો પ્રયોગ નોંધપાત્ર છે ઉ ત, वाले हिंगुलाज (२)

વિશેષણ—વિશેષણોમાં વિકારક અને અવિકારક અંગ નામોની જેમ જ મળે છે આમાંના અવિકારક અંગ વિશેષ્યની પૂર્વે અને પછી કોઈ પણ જાતના ફેરફાર વિના જ પ્રયોજાય છે વિકારક અંગના પહેલી વિભક્તિના એકવચનના રૂપ सरिखो वान (૩૮), नीची नारी (११४), बामणरूप घणू (२८) થાય છે બહુવચનમાં आज जाथू घणा (१८), अतिघणा वाजित्र (२३७) થાય છે

વિકારક વિશેષણ એકલું પ્રયોજાય તો અંગ નામાગન્ત આવી રહે છે જેમ કે, सारामाहि (६३१)

વિશેષ્યની જેમ ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યય इ–इ વિશેષણને પણ લાગે છે ઉ ત, घणि निवास (५०), एहनि घरि (३०६), तेणि ठाम (१५४), वामनि वासुदेवि (३१४)

સંખ્યાવાચક-अरधी–अर्ध, एक–एकि, नि वा–विहु बेहू–दोइ, त्रिणि–त्रिण, च्यार–च्यारि, पाच–पच, छ–छट, सात, नव, दुहु, अग्यार, बार, सोल, अढार, बीस, बत्रीस, पचास, छपन–छप्पन, वासठी, सतिरि, विहितर, चुरासी, पचासी, सो–सिं–सइ, सहस्र, लाख, कोडि—આ રૂપો મળે છે

અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચકમાં 'બધા ના અર્થમાં सघू, सिंघो એ વિશેષણ ધ્યાનપાત્ર છે

આવૃત્તિવાચક—पहिलू–पिहिलू–पिहिलो–पहिलो–पहिली–पिहिली–पहिला, बीजि–बीजु–बीजा, त्रीजि त्रीजो–त्रीजला, चूथि–चोथइ–चोथो, पाचमि, छठि, सातमि એ રૂપો મળે છે

સર્વનામ—हू, तू, आपण, जेह, तेह, इ, ति, एह, ते, केहि, कुण, किसु, सु, कोइ, काइ, इसु, आप વગેરે સર્વનામો એના વિવિધ વિભક્તિજન્ય રૂપોમાં પ્રયોજાયેલા મળે છે

પુરુષવાચક

	हू		तू	
વિ	એ વ	બ વ	એ વ	બ વ
१	हू	अम्हे, अमे	तू	तम्यो, तमे, तुम्हे

૨	मूहनि, मूंहनिं, मूह्नि, मूनि	अम्हनि, अह्मनि, अमनि	तूहनि, तुह्ने तुझनि	तमनिं, तुमनि, तुमनि
૩	मि, मिं	—	तें	—
વિ.	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૪	—	—	—	—
૫	—	—	—	—
૬	माहरु-रुं-री-रा-रा मारी, मोरो, मोरी, मुझ, माहरइ, माहरि	अम्हारा, अम	ताहरु-रुं-री-रा, तारा, तोरा, तुम्हचउ, तुझ	तुम्हारा
૭	—	—	—	—

સ્વવાચક સર્વનામ आपण, आपणो (૭. વિ.), आपणणु (૭ વિ), आपि, आप અને अपोरा (સં. आत्मत्त्व > अप्पुप्प દ્વારા) મળે છે. आपण નાં રૂપો પહેલા-બીજા પુરુષ તરીકે બહુવચનમાં છે.

દર્શક સર્વનામો

વિ	એ. વ.	બ. વ.
૧	इ, ए, ति, ते, एह, सोइ, सोहि	ते, तेअ
૨	,, ,, तेहनि, एहनि, निहनिं	तेह, तेअ
૩	इणि, एणि, तिणि, तेणे	—
૪	—	—
૫	तेहथी	—
૬	तेहनुं-नो-नी-ना, तेहेना, एहनो-ना, तेहतणी-तणू	એ. વ. પ્રમાણે
૭.	तेणि, निणि	,,

નારીજાતિમાં વિભક્તિ દશામાં एणी જોવા મળે છે. તે નારીજાતિના શબ્દ પૂર્વે પ્રયોજાય છે.

સાધિત રૂપોમાં जेहवो, हेवो, एहवो-वु-वो-वा-वां, तेहवी, एतलु-ली-ला, एवडी, केवडा, जेवडा-डु, तेवडी, एटली, केतो, जेम, इसी-सु, એ વિશેષણાત્મક રૂપો વપરાયાં છે.

कुण, कूण कवण कूणि-णि, मिर्क-छ, सु, सू, सिं, सा, स्या એ પ્રશ્નાર્થ સર્વનામો વપરાયા છે

काइ, का कोइ, कि, किमु केही, केहु, केहनि, केहा એ અનિશ્ચિત સર્વનામ વપરાયા છે

ક્રિયાપદ—આ ભૂમિકામા ત્રણે કાળના રૂપ મળે છે

વર્તમાનકાળ—કર્તરિ રૂપ

પુ	એ વ	બ વ
૧	आवउ, करू, कहू	वसिउ कहीइ-इ
ર	करे वहि, सुणेय	करु
૩	करइ, करि, करै	करि, गाइ

સ અસ્તિ આસ્તે સાથે સબધ ધરાવતા પા અચ્છતિમાથી વિકસેના અર્વાચીન 'છે' ના રૂપો નીચે પ્રમાણે મળે છે

પુ	એ વ	બ. વ
૧	छू	छू
૨	छइ	—
૩	छइ, छि, छिं	छइ, छिं

કર્મણિ રૂપ

કર્મણિ રૂપ મુખ્યત્વે ત્રી પુ એ વ મા મળે છે તેના સખ્યાબધ રૂપ પ્રયોજાયા છે ઉ ત जोईइ (૩૮) कीजि (૭૩૦), ઇત્યાદિ કર્મણિનુ નવુ રૂપ लिवाय (૧૫૭), पथराइ (૧૪૨), थाइ (૮૫૩) વગેરે આ કૃતિમા પણ મળે છે दीजीइ, हारीइ, (૪૯), जाइइ (૧૨૫), जोईइ (૧૨૬) નો અર્થ કર્તરિ પણ થઈ ચૂક્યો છે

ભવિષ્યકાળ—કર્તરિ

પુ	એ વ	બ વ
૧	वदिस	लागिसू लागसू
૨	विहिसि, रहेसि, सहिस	कहिउ, करसु, कहिसो
૩	रहिसइ, खमसि	जासि

આજ્ઞાર્થ

આજ્ઞાર્થમાં બી. પુ. એ. વ.માં किहि, आवि, लि ઇત્યાદિ અને બ. વ.મ करु, जाउ, बोल्ल, बोलो, सुणो ઇત્યાદિ રૂપો મળે છે.

ભવિષ્યદર્થ આજ્ઞાર્થમાં जीवज्यो, जोज्यो, वलजो, पडज्यो જેવાં રૂપે પ્રયોજાયાં છે.

આજે કર્તરિ અર્થમાં પ્ર. પુ. બ. વ. ના રૂપ તરીકે સ્વીકારાયેલાં, કર્મણિ इज्ज નો વિકાસ થઈને બનેલાં सचारिए (૭૯૩), निहालिए (૭૯૪) જેવાં રૂપે આજ્ઞાર્થમાં વપરાયેલાં અહીં જોવા મળે છે.

પ્રેરકનો પ્રયોગ

મૂળ ધાતુને आव અને आड પ્રત્યય લાગીને બનેલાં પ્રેરક રૂપો આ કૃતિમાં મળી આવે છે. ઉ. ત., लखावु, कहाविउ, पहिरावो, बोलावियो, उडाडयो, रपाडयूं, ઇત્યાદિ.

कहिवराविउं જેવું પુનઃપ્રેરકનું રૂપ મળી આવે છે.

કૃદંત

વર્તમાન, ભૂત, હેત્વર્થ, સંબંધક, સામાન્ય અને અવ્યયાત્મક કૃદન્તો અહીં જોવા મળે છે.

વર્તમાનકૃદન્તમાં रमतु (એ. વ.), करता (બ. વ.) ઉપરાંત સં. अन्‌માંથી પ્રા.માં વિકસેલા अंत અંગથી वसन्ता, वहंता રૂપ પણ પ્રચારમાં હતાં.

ભૂતકૃદંતમાં गउ, गिउ, गियु, गयो, हणिउ, हणो, माणु, मराणो જેવાં રૂપો પુંલ્લિંગ એકવચનમાં અને वाहिआ, वाटिया, वाडया, किहाडा જેવાં રૂપો પુંલ્લિંગ બહુવચનમાં મળે છે. નપુંસક એ. વ.માં लोउ, मेहलुं, घडयू અને रहिआं, वरत्यां જેવાં રૂપો નપુંસક બ. વ.માં મળે છે. સ્ત્રી. એ. વ. માં गइ, छतरी, चोली અને मिली જેવાં રૂપો સ્ત્રી. બ. વ.માં મળે છે. ભૂતકૃદન્ત ક્રિયાપદ તરીકે પણ મળે છે.

હેત્વર્થમાં रमवा, जोवा, बोल्वा જેવાં રૂપો મળે છે.

સંબંધકમાં करी, कीर, मेलीय જેવાં રૂપો મળે છે.

સામાન્ય કૃદન્ત चालतू (૨૫૮) જેવા રૂપમાં મળે છે.

અવ્યયાત્મક आ પ્રત્યયવાળાં हसतां, करतां જેવાં રૂપ મળે છે.

આ ઉપરાંત સં. મૂળ રૂપોમાંથી જ કીધૂં, દીધૂં, લીધૂં, ધીઠૂં જેવાં પ્રા. किद्ध-, दिद्ध-, लिद्ध, दिट्ठ (< સં. दृष्ट-)દ્વારા મળેલાં રૂપ મળે છે.

સં. भू ધાતુનાં વિકસિત हुइ, होइ, हूंती, हूतु, हूआ, होज्यो તેમજ સં. स्थित ઉપરથી પ્રા. थिअ દ્વારા મળેલાં थिउ, थ्यूं, थया, थइ, थाइ રૂપો મળે છે.

અવ્યય—અવ્યયોમાં ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી અને ઉભયાન્વયીનો વિકાસ આ ભૂમિકામાં ઠીક પ્રમાણમાં છે.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય

पाछो-पाछी, ढूकडो-ढूकडी જેવાં ક્રિયાવિશેષણો ઉપરાંત નીચેનાં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો મળે છે.

સ્થળવાચક— तां, तिहां, जिहां, जही, कहिं, जां, मांहि, सनमुख, उपरि, उहुरां, आगलि, केडि, यां, दूरि.

કાળવાચક—तव, आगि, हवि, जव, तिहारि, ति वारि, तिणि वारि, हजी, जांहरि, अंतारि, जेणि वार, जिहारि, जाहरि, आज.

રીતવાચક—जिम, किम, तिम, ईम, एम, उचीतु, परि परि, वेगि करी, किमि करी, केही परि, इणि परि.

કારણવાચક—कां (૩૮), जेह थकी, केम.

નિશ્ચયવાચક—निश्चइ, ज.

સંશયવાચક—रखे, जाणे, जाणि.

નકારવાચક—नवि, न, नहि, नहीं, म, ना.

ક્રમવાચક—पछि-पछी.

નામયોગી અવ્યય

સ્થળવાચક—पासि, मझारि, भीतरि, उपरि, माथि, साहमि, पुंठि, परति-प्रति, भणी.

હેતુવાચક—माटि.
રહિતાર્થક—विना, वंछि.
સહિતાર્થક—साथि, सिहित, सिउ-सूं
સાધનવાચક—थिकु.
તુલનાવાચક—समान.

ઉભયાન્વયી અવ્યય

સમુચ્ચયવાચક—नइ, निं, नि.

વિકલ્પવાચક—का.

વિરોધવાચક—पणि.

સંબંધવાચક—(ज)-जा, जु-तु, जो-तो, जेम-(तेम), जेतलइ-एतलइ, एतलि, जिहारि-तिहारि, त्याहरि, ताहरिं, तोव्हारि, चलो, मही हु.

સં. किम् દ્વારા મળેલ कि પાદપૂરક તરીકે વપરાયો છે

ઉપર ક્રિયાપદનાં તથા વિભક્તિનાં સંખ્યાબંધ રૂપોમાં અન્ત્ય अ+इ, इ+उ અને अ+उ અસંયુક્ત તેમજ સંયુક્ત સ્થિતિમાં જોવા મળે છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે આ કૃતિની ભાષામાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીની બીજી ભૂમિકા સચવાયેલી છે.

देहलकृत

अभिवन-ऊझणूं

चउपाइ

विघनहरण लंबोदर देव, गिरुआ गणपति! करुं तुम सेव.
बाले हींगुलाज! तुम अणसरु, देहल भणइ अभिवन-उंझरुं. १
अहिलोचन वैरोचन जेअ, देवे दाणव मार्या तेह.
तेह तणी तां अस्त्री रही, शापिं डुंगरि वासि गइ. २
तिहां दाणवनि घरि जायो पुत्र, तिणि राखिउं तेहनूं घरसूत्र.
चार वरसनो दाणव थयो, घंघोडी लेइ रमवा गयो. ३
रमतु रमतु गउ मुनि तीरि, तप करता दीठा ऋषिवीर.
प्रणाम करी ऋषि लागो पायः "तप तणो अम आपो ठाय. ४
"कह, रे बाल! ताहरि पितानुं नाम,
तप तणो जिम आपउं ठाम."
तिहांथु दाणव घरि आवियु, तेणि संदेसु मातानि कहिउ: ५
"कहि, माता! माहरा पितानो नाम, तप तणूं जिम मागुं ठाम."
"ताहरा पितानूं नाम किम कहूं?
कृष्ण-भगां आपण वनमांहि रहूं. ६
दाणव मारिआ बासठी कोडि; काला मूरख! ए मति छोडि."
माता तणां वचन सांभली, चरणझाल्य मस्तक नीसरी. ७
तिहां थिकु दाणव ऊपर गयु, जई मिदाणवनो पासो लीउ.
"विषम पांजरूं घडी आपि, सूतार!
माहरि पडिउ छइ विषम विचार." ८

'चउपाइ' पछी ए। उ नमः। १ तुंम. ५ राषिउ. ९ नाम. ठाम.
१० आवयो. १३ मूरष १५ थिकू गयू

सारी धार कुहाडि धरी, वाढी मुहवि नि मोगरी,
वाढ्या आंब जाम्बू घणा, वासठि कोडि वाढिया लींबडा, ९
वाल्या सरघू संधू सार, तरवर वाढिआ भार अढार;
तेह तणूं तां पांजर घडयूं, सिउ सवा भार लोहडु जडयूं. १०
वासठि ताला विहितरि कडी, एह प्रकारि पेइ घडी
सूतार तेह पांजर नामुं करइ:
"एहमांहि पिहिलो पेसि ते निश्चइ मरइ." ११
पांजर जिवारि पूरूं थाय, मन हरख्या अहीलोचनराइ
मनछा पूतली तिहारइ घडी, लखी चीठी तेहनिं हाथइ धरी: १२
"जाउ, पूतली! तिणि ठाम, जिहां यादवनो होइ विसराम.
नाम वांची प्रभु, करज्यो काम." पाठीमाहि लखिउ परणाम. १३
तिहांथी पांजर उपाडयूं, तव नारायण-सीस चमकीउं
गंगजमन करि वींटी हाथि, तव धोती पहिरयां यदुनाथ. १४
रबभि जनोइ, जोसी करि टीपणूं, ब्राह्मणरूप ज लीधूं घणूं.
आघांपाछां जोसी ढगलां भरि;
'मूंहनि तूं भ्रांति ज केहनि करि? १५
हाथ, पग, मूह सरिखो वान, हूं ज णू तू माहरू यजमान.
जरासिंधु, डाहल, शिशुपाल, मुरु दाणव मारिउ निरवार. १६
नरकासुर निरदलु निरवाणि, अहिदाणवनां करूं वखाण."
"कहु, माहरा गुरु! हरि केवडा?"
"तुं सरिखा नि जाणे तूं जेवडा १७
तूं सरिखु नि तूं जेवडु, जाणूं कृष्ण तुझ प्रमाणि घडयु.
तूं मांहि रहइ तु माइ सोइ, बाला! पिम्नि प्रमाणूं जोइ" १८

---

२३ हरख्या. २४ लखी. २५ जिहां. २६ प्रभू लखिउ २७ उपाडयूं २८ यदुनाथ. २९. यभि. ३१ मारियो. यजमान ३२ जरासिंधू ३३ नरकासुर. निरदल. वखाण. ३४ सरिखा. ३५ सरिखु ३६ तू माइ रह.

पिसी दाणव परमाणूं लीइउं, तव नारायण तालूं दीउं.
"कां, रे माहरा गुरुजी ! तम्यो हासूं करु ?
जे जोईइं ते मुखि उचरु. १९

कृष्ण मारीनि सारिसुं काम,
तुमनि दूयारिका सारिखुं आपिसुं ठाम.
गुरु हूइ ते हासूं नवि करि." मांहिथी दाणव मूझी मरि. २०
"आगि हासि हिरणाखस हणो, हासिं दैत्य कोइ नवि गणो.
हासिं मारिउ वन्नर वालि, हासि वलि चांपिउ पइआल. २१
पैआलि पिसी मारिउ सांखुउ, हणिउ जरासिंध हासि जूउ.
हासि दंत दल्या शिशुपाल, हासि रावण रोलिउ काल. २२
हासि मारिउ मि मामो कंस, अवर दैत्यनो टालिउ वंस.
ते हासूं हवि तुझनि करुं, काला मूरिख ! ति किम मरुं ?" २३
माहि थिकु बोलइ दाणवराय, मनमां चींतिवि नवो उपायः
"जो तूं कृष्ण त्रिभुवनीकनाथ, एक वार दिउनि चुरंग बाथ." २४
"गुलिं मरि तेहनि विष किम दीजीइं ?
जीतूं-फलूं कहु किम हारीइं ?
घणि दिवसि माहरां सीधां काज,
ताहरां जूनां पूरविज [न] मेलूं आज." २५

मांहि थिकु दाणव ऊछलि, त्रिभुवनपति भार उपरि धरि.
मांहि थिकु जीव थिउ हवि मंद, तिहारि पांजरुं लीधूं कंधि. २६

दूहि

तिहांथिउं पांजर उपाडीनि कृष्ण लेइ घरि आव्या.
सोलसइ गोपांगना पूछवा लागां : "कांइ वस्त घरि लाव्या ?" २७

---

३७ लीइउ. दीउ. ३८ मुपि. ३९ सारिसु. कांम. सारिषु. आपिसु. ४१ हिरणाषम. ४३ सांपुउ. ४४ शिसूपाल. ४६ मूरिष. ४७ माहिथिकू. ४८ त्रिभूवनीकनाथ. ५२ मांहिथिकू. ५४ गोपांगनां.

पहिलीं तां सीखामण दीधी : "कोइ म जोसो पेइ."
सुभद्रानिं तां कूंची आपी गया छइ तालां देइ. २८

नणंद प्रति भोजाइ वीनवि : "आपण पेइ जोसूं.
कृष्णजी तु काइ न जाणि तिम ज तालां देसूं." २९

सुभद्राइं तां पेइ उघाडी, मांहि न दींठूं कांइ.
एतलइ वदन विकास ज पामिउं, जीव सांचरिउ मांही. ३०

सुभद्राइ तां कृष्ण तेडाव्या; "जोज्यो कांइ उतपात.
माहरइ उदरि कूंयर हयनो, सरीर करि उपघात." ३१

भाई वांचि निं विहिन सांभलइ, मांहीथी सीखी लीधुं.
सुभद्रानिं तां नींद्र आवी, दैत्य हूंकारु दीधु. ३२

कृष्णजीइं तां ईम ज कहीउं : "ए हूंकारु लाघु."
छ दनंतर पूरां वांच्यां, सातमि पुस्तक बांधुं. ३३

कृष्णजीइ तां ईम ज कहीउं : "बाई ! ई कूडूं कीधूं.
हवि विस्तार घणु वधारु, विरी पूरूं लीधूं." ३४

चउपाइ

श्रवण नक्षत्र दिन आदित्यवार, तेणि दिन जनम्या राजकुमार.
चंद्रमुखो बालो, पाए पदम, तेहनूं नाम धरुं छइ अभिवन. ३५

विहु परि पूरु जनमिउ बाल, कुरवदल तणो सिंगाल.
जेह थकी रहिसइ घरसूत्र, सुभद्रा जनमिउ एहवो पुत्र. ३६

दूढि

बालानि तु जनमोतरी जोवरावीइ, तिहां तेडिउ जोसी सुजाण.
"बालानि जीवी थोडी, जोखिम घणां, कुटुंबमांहि को काल;
अक्षर आवी एहवो उपजि." ३७

---

५५ सीयामण ५६ सूभद्रानि. ५७ नणंद. ५८ तू. ५९ सूभद्राइं. ६१ सूभद्राइ. जोग्यो. ६३ सीपी. ६४ सूभद्रानि. दीधूं. ६५ लाधू. ६६ वाधु ६७ ता. ६८ दीधूं. ६९ राजकुमार. ७० चद्रमुखो. ७१ पपि. पिंगाल. ७२ सूभद्रा. चमनिउ. ७३ सूजाण. ७४ जोषिम.

अभिवनकुंयर जनमिया, वरत्यां छइ मंगल च्यारि.
वडि राजि वधामणी, मुगता कीधा भंडार.
हीर चीर नि माणक्यमोती, आप्या तेजी–तोखार. ३८

अभिवनकुंयर जनमिया नि वधामणीआ जाइ;
जीम सोनानी भीम आपी, हयवर आप्या राइ. ३९

पांच वेढ अरजणे आप्या, खीरोदक खीरवास.
नकुल पांडव एम वासणीया : " लि तूं घोडा लासि. " ४०

" पांच गाम पसाइ आप्यां, " कहि कुंतादे माइ.
सिहिदे जोसी एम वासणिया : " लि तूं लाख सवाय. " ४१

घालि पग रथ–माइं परठ्यु, वागु द्रमद्रमकार रे.
जेतलइ वालो हींडवा लागो, संभ्या देव मुरारि : ४२

" बाई ! भाणेज अमनिं तेडावो, रमवा तेडी जाइ रे.
सहुकां–मांहि अमनिं वाल्हु, मुह उपरि सूं क्हीइं रे ? " ४३

कृष्णइ तां केसरीनि आपिउ, जाणिउं केसरि खासि.
बाल आवतु केसरी कानि झालिउ, आपि पडीउ सांसि. ४४

एतलि कृष्ण उजाइ आव्या : " ए सूं कीधउं, बाल ?
तरणा उपरि केहु कूहाडो ? तूं कालनो काल. ४५

तूं भाणेज नहि पणि सूधु विरी, कहु केही परि कीजि ?
पछि पृथवी मारी लेसइ, ते पणि पहिलूं दीजइ " ४६

मा परति अभेवन वीनवइ : " हूं मामा साथि नही जाउं.
मामो वनमाहि तेडी जाइ, निहां देखाडी हाऊ. " ४७

ढाल

मिहिलां ते मंगल गाइ रे, सनमुख आवी बोली मिलडी.
अगनि कोणिमां वायस बोलि, मिलडी सुहुण विचार : ४८

---

७७ तोषार. ७९ जीभ. ८० पीरोदक पीरवास. ८१ नकूल. ८२. गाम. ८३ वासणया. लाप. ८७ वाल्हू. ८८ पासि ९२ तू. सूधु कहू. ९५ देपाडी. ९६ सनमुष.

"ए कन्या तां पाछी आवि, तेहनो धणी सरगि सधावि."
तिह्यरि कोपो ते राजानो साथ रे,
मिलडी उपरि वाहिया हाथ रे. ४९

राय विराट तां लगन पाठवि, हलहल नि करुं हेरकांनि रे.
वर नि कन्या पोढां थयां त्याहरि, वेगि तां लगन वधावीउं. ५०

हरख्यां ते कुंताभात रे, हरख्यां ते राणी सुभद्रा.
हरखिउ ते पांडवनो परिवार रे, वेगिं तां लगन वधावीउं. ५१

ठाकुरजीइ आयस दीधाः "कंकोतरी लखावु.
देशदेशना मोटा राया, ते तां सघला तेडावु." ५२

अरजनराणे रे बांधी कंकोतरी, ते तां सरगभवनि जाइ रे,
सेम अठथासी नुंहुंतरथा, इंद्रनि करि परिणाम रे;
अरजण–राणि बांधी कंकोतरी रे. ५३

अभिवन प्रति कृष्ण बोल्या: "सांभलि, भाणिज! वात.
पितरीउ ताहरु कोइ न परणिउ, न परणिउ ताहरु तात रे. ५४

अति काली छि अति कूबडी, अति भूंडी नि अति दूवली.
हसतां गाले पडि खाडा जेह नारी, मोटि पेटि ससरा नि भार. ५५

अंगुठानि पासि अंगुली वडी, लांबा दांत जाणे लाहुर मिली.
अति ऊंची अति नीची नारी,
अभिवन! तेहनूं आंगणूं निवारि." ५६

"अति कालु नि अति कूबडो, अति भूंडो नि अति दूवलो,
अति ऊंचो नि अति भरुआडि,
पछी किहिसि न कहुं, उत्तरा–कूंआरी रे!" ५७

---

१०० हरकानि. १०१ थया. १०२ हरप्यां सुभदरा. १०३ हरषिउ. १०४ ठाकुरजीइ. लषावु ११० पितरीउ. ११२ षाडा. ११३ वडि. ११४ तेहनो.

ठाकुरजीइ आयम दीधा: "वेगि जान जोतरावो
देसदेसना घोडा किहाडा, ते सघला पलणावो." ५८

कालपंस घोडा नि किहाडा, हंस, मोर, सुकराण',
भाडेचा नि भला भूंगरा, ने तेजी खुरसाणा. ५९

सूंडाला मांहि करि मारसी, डमरु-डाक डकंता,
अढार मोटा सामल सामटा, सेस नाग सलकंता. ६०

आंबा सेनि तरवर छाहिउ, डंबर छाहिउ भाण.
अभियनकूंयरनी जान पुहुती, बार जोयण मेलाण. ६०

ढाल

चालोनि, वाइ! आपण जाननि जोवा रे, आपण जाईइ रे.
मूहूने जान जोवा कोड रे, जान जोइनि घर जोईइ. ६२

जोइ सासू ते सुभद्रा, मांहि जानि कूंता महासती रे.
जानि ते त्रिलोकनाथ रे, वेग करी जान जोईइ रे. ६३

सोल गज पुहुली नि लांबी ते परिअच अणावो,
देसदेसना मोटा राजा, ते आडी धरावो. ६४

परि परि आवी लागा पूछवा, न देखि वरतणो उपचार रे.
जोइ जान पाछां वल्यां, पछि भीम नयरमांहि जाइ रे. ६५

जाणे मूलजोगां मंडाण रे. एक वरस आगि रहीय.
भीम कहि निः "आवो तमे सामटा रे,
भरि भरि पाछा पाय रे." ६६

तिहारिं दुहु दिशि मागा जाय रे,
आणीनि कीधा मीर्मि एकठा रे.

---

११७ ठाकुरजीइ. जान जोत्रावो. ११९ काल्पम. १२० पुरसाणा. १२१ एक रूडा कडकना. देदना 'उत्तरानु ऊझणू'ना आधारे आ चरण सुधारी लीधु छे १२२ सेप १२४ पूहुती १२५ आननि १२६ जान. १२७ सूभदरा. १२८ आन. १२९ पूहूली. १३१ देपि. १३२ जान. १३४ सामट.

घालि घालि तव वक्ष मझारि रे,
जिम बांधीइ भारु चारि रे. ६७

एह्वा मल्वानां भर्ला हेत रे, जाणे वलगु उचीतु प्रेत रे.
रांधणीया थइया अचेत रे, एह्वा मल्वाना परमाण रे. ६८

रांधणीया तां मेहल्या मांड रे, एकना जंत उडीनि जाय रे.
एक लागि ठि मीमनि पाय रे, मलि मल्वानां एह्वां हेत रे. ६९
मीमडि ते कीधी चाल रे, मांडवनो कीधो हेवो टाल रे. ७०

हीरागल पाट पथराइ रे, अन्न नि उदक उहुरां लानियो रे.
सो नि मूह्डा शोधी सालि रे, सु नि मूडानी मगनी दालि रे. ७१
पंचास मूडानां कीधां पक्वान रे,
जमी रहीउ, मीमि मगाव्यां धान रे.
"वरकोदर ! म करिसि वाणि रे, घीनां कूंडां उहुरां आणि रे." ७२

लिइ कूंडानां गलां आमलि, घृत-धान एकठां सलसलि.
एह् मूरतिनो एह्वो रे विशेख,
कढाइइ अन्न न रहींउं रेख रे. ७३

एतलुं धान जमी करी, पाडी मीति गयो मीसरी.
भीमसेन राजा आगि करि अई राव:
"भोजन तां आव्यां भावि. ७४
प्रीसतां मनमूं मांडी वाणि,
नहीं तु एह्ना घरमांहि करतइ जाणि."

राउ विराटि कहिनराविउं आम:
"अमारि तु राज्या न पुहूच्यां धान
कोरा कण उचीतु म्हेलीउ" ७५

---

१३७ भला १३८ परमाण. १३९ ता मह्ल्या. माड. १४० मल्वाना एह्वा. १४२ उहूरा लावयो. १४३ नी सु. १४४ धान १४५ वाणि. उहूरा आणि १४६ धांन. सल्सली ,१४७ विशेष रेष. १४८ जमीं १५०, वाणि १५१ ध्यांन

कृष्ण राजाए वलतूं दीधूं ए मान, एह जतो जमि सहू जान;
आवीनि जोइ विराट तेणि ठाम, पूरण तां देखि पकवान. ७६

मांड्यां ते पाटि पाटली आडणी,
जिमवा विठा हसतनापुरधणी.
खीमसरी तां खाजां पूरि, लामण लाडू चूरांचूरि,
घीसि घृतखांड लाडू लिवाय, जिमवा विठा यादवराय. ७७

कपूरवास्यां घीस्यां घोल, आप्यां मछनसली तंबोल.
जिमि करीनि तृपता थया, पांडव जानिवासि गया. ७८

तिहां धवल दीइ सव नारि रे, सासु वर-वेहडूं लेइ जाइ रे.
मूठिमांहि अमूलि रतन पूराय रे, अभिवन परणेवा आवीया रे. ७९

पूंखि पूंखि सासू प्रेम करी, अभिवन गिउ मंहिरां सांचरी रे.
समि समो वरताव्यो जेम, मांमि नितर दूखवा जणावीआं रे;
तिहां हाथि तु हाथ मिलाइ रे. ८०

वरकन्या-आंखि पाटा बांधीया रे,
तिहारि वरति मंगल च्यार रे.
तिहां हासूं करि उत्तराकुंआरी रे,
तिहां वरकन्या जमि छि कंसार रे. ८१

तिहां जोइ छि सहू संसार रे, प्रेमिं ते पडलो पिहिरावइ रे.
कुंअरीनि कसणिं लाखणी दोरडी रे,
माथि ते नवगर राखडी रे. ८२

डोढि

माथि ते नवघर राखडी, टील्लं तपि नीलाट.

---

१५३ मांन, जोन. १५४ देपि. १५५ हसतंनागपूरधणी. १५६ पोमसरी. पाजां. १५७ घृतपांड. १५९ जांनिवासि. १६२ पूपि पूपि. १६३ दूषवा जणावीआ. १६४ तू. १६५ वरकन्या आंपि. १६६ वरकंन्या. १६८ लाषणी. रापडी. १६९ रापडी

वर .घाघरा खीटलां, झालि सोभंता नाग;
झगनीआं हीराजड्यां, झूलीए लीधो वाद. ८३
मस्तकि मुगटमणि, नि कंठि एकाउलि हार.
वांहिं बाजूबंध बिहिरखा, सरिखां ते मोती सार. ८४
पाय लासीणी वाणही, बींछीआ अणवट सार;
कसणि लासीणी दोरि, माथि ते नवगर रासडी रे. ८५
सोल जणी सोलि गोरी, सोल वडी जगीस;
मंदिरि मीतरि कूंयरी, आवि सामहीया बतरीस रे. ८६

चालि

संख नि वलि दूधि मरीउ, मांहिं तुलसीदल पान;
उत्तरानि आभरणे ठाहि, जिम सेनामांहि राजान. ८७
माहाराजा मामिहरुं पिहिरावइ रे,
पहिरावो ते पांडवनो परिवार रे;
हरख्यां ति राणी सुभद्रा, हरखिउ छि पांडवनो परिवार रे;
'वरत्यां छि मंगल च्यार रे. ८८
राय विराट दीइ छि मान रे, अवला मुखि गाइ गान रे;
राय विराट दीइ छि दान रे, वंदीजन बोलि छि गान रे. ८९
राजा युधिष्ठिर दिं भलां दान रे, जान-जुगति पहिरामणी रे.
पछि वलइ पांडवरायनी जान रे,
हूआं हस्तनापुरि मेहलाण रे;
अभिवन परणी आवीआ रे. ९०

---

१७० पीटलां १७१ हीराजड्या. १७३ बिहिरखा. सरिया १७४ लाधीणी. १७५ लाधीणी. रायडी. १७६ सोलि गारी १७८ सख. तूलसीदल पान. १८१ हरख्या. सूभद्रा. हरखिउ. १८२ वरत्या. १८३ मुखि. १८५ भला. जान जगति. १८६ पडवरायनी जान. हूआ. मेहलांण. आ पछी

"अरजन जइ आल्धरि मेहल्या, कोय न जाणइ राय;
हू तमारू दोरि माहि मागूं ते उपाय."

ए पंक्तिओ हस्तप्रतमां आवेली छे. ते पघाराानी लागे छे.

कुरवनिं तां एम कहिवरावीउं: 'मागूं घनंतर झूझ;'
अरजन तां जालंधर चाल्या, वीजूं सहु अवूझ. ९१

राइ दुरयोधनिं एम कहिवराविउं:
"राजा! वीनतडी अवधारि;
त्रिण दिवसमांहि झूझ ज आपु,
कां जाउ धरमदुआरि रे." ९२

राइं वीडूं ऊभारयुं, तिहां कर न ओडि कोई रे;
"कुलवट कीजइ आपणुं रे;"
आवीनइ भीमसेन करि जुहार रे. ९३

दूढि

जई जुहारया धरमनंदन, सीस नामिउं चक्रेण;
"हूं हुडंबाकंथ कवीरामारण, दैत्यसंघारण भीम;
हूं कांई न लहूं गढनु प्रवेश रे." ९४

आवीनि नकुल करि छिं जुहार,
जई जुहारया धरमनंदन, शीस नामिउं चक्रेण;
"किहि तु महीपड फेरवूं, सीधयूं तोरां काज;
परथवी करुं न-कुरवी; नूं राजा! करि अखंड राज." ९५

आवी निं सहिदे करि जुहार,
जई जुहारया धरमनंदन, "योगिणि मि जीतेण;

दूढि

जोगिणि जीती हरि छलुं, विष्णु जीतुं थाचि;
पृथिवी तोलूं एकि त्राजुइ, तु सहिदे हुं साच." ९६

---

१८८ कहिवरावीउ. १९५ भीम. २०० अखंड. २०४ हु.

आवीनि घटूह करि रे जुहार,
जई जुहारथा धरमनंदन, "धरमसुत, अरघारि,"
घटूकुंअर ईम वीनवि:
"राजा! तोरी समामाहि कवण विचार? ९७

कहि तु त्रिदल मदमिगल फलं लाइुआ, टोडर वंधूं पाज,
अग्यार क्षोहिणी दल करुं एकठा, ग्कणि वाणि घालि." ९८

आवीनि अभिनन करि जुहार रे,
जई जुहारथा धरमनंदन, मीश नामिउं चरेण,
राजामनि चिंता घणी, तु कुंअर सुणि न बोलाविउ,
सुणि न पुछी वात, अभिनन कुंअर एम वीनवि· ९९

"घरि नहीं अरजण तात रे,
घरि नहीं रि माहरु अरजण तात रे,
अजाण सिंधु पाडवनु साथ रे,
अरजण ता जालंधरि गया,
काई राय! मनि झाखा थया रे?" १००

"सामलो, सुभट! कहूं तूंहनि-गूझ,
राय दुर्योधन मागि झूझ रे,
चक्रावेध-जूर मागि द्रोण, तिहां झूझवा जासि कोण?" १०१

"बापु पाट मूंहनि रणह मझारि,
सांभलो राज सहिदि, विचारि,
पिता-पाटि पुत्र जातीइ, वहीना लिख्या कहु किम छूटींइं?" १०२

राय भणि "मूगु अभिनन, सूं किम जाणि झूझ?
बालि वेसि-बोलि पगू, पाटन सघल अगूझ" १०३

---

२०७ घटूकु २०९ एकठा २१० अभिनव २१३ अभिनव २१५ पाडवनु
२१६ जालंधरी झाखा २१७ सूझ २१९ बापू २२० पुत्र २२३ झूझ

"जहींई हूं उदरि-जनेता उपनों, परि परि करूं विचार;
माहाव मनि अजर भयु, हूं न दाखूं नीसार. १०४

पहिलो गढ पाषाण, नि बीजि लोढूं, त्रीजि त्रांबूं,
चूथि शीसूं, पांचमि सौवीर;
छठि सोनूं झलहलि, सातमि रूपारेलि. १०५

अवलिसवलि रामति रमूं, सूणि, राय! मारी वात;"
अभिवन कूंअर ईम वीनवइ: "वरूं घनंतर सात." १०६

भीम भत्रीजानूं पारिखूं जोइ, लेइ सांगि अर्धनि मांहि खोहि;
धाइ धाइ वालो करि शतखंड, तेहनां भामणां लि भीम भुजदंड.
भीमनो धरणि न लागइ पाय, मनि हरख्या युधिष्ठिर राय. १०७

चालि

तिहां मांडिउ छि युधिष्ठिर सोवनपाटि, मोतीनु चुक पूरावीउ.
तेहनि लूण उतारि छि राय, भीमडो लि रूडां भामणां
तेहनि वधावि वरनारि, सूकडि केसर छांटणां १०८

त्रूटक

सूकडि केसर-छांटणां, नि माहि सरहां नि सींदूर;
अतिघणां वाजित्र वाजीयां, नि वाजीयां त्रंबक तूर. १०९

ढोल ददामां दडदडि, वाल्या नीसाणे घाय;
भीमडो लिइ रूडां भामणां, लूण उतारि छइ राय. ११०

राग विराडी

"तूं कां विरांसीउ, धरमराजन! माहरा धरमना धोरी!
तूं कां वरांसीउ?
विरांसीउ, कूंताना कूयार! माहरा धरमना धोरी!
तूं कां विरासीउ? १११

---

२२४ भयू दाखू २३० पारिखू. केलीना थममाहि पारा पोहि. कवि देदना 'उत्तरानु कहणू'नी हस्तप्रतने आधारे आ चरण सुधारी लीधु छे. २३१ सतपड. भूअदड २३२ हरख्या. २३३ युधिष्ठिर. २३७ वाजीया. २३९ भामणा २४० वीरासीउ.

दूहि

धरमनंदन धूरि विमासु, मूढ मति म लाइ;
भीम नि नउुलु सहिदे वरास्या, बालि रणवट वांधि. ११२

सारंगधर रणि संग्राम जीता, यादव छप्पन्न कोडि;
रणवटि तेहनिं यांधीइ," रायनि कहि सुभद्रा दोइ कर जोडि,
"माहरा धर्मना धोरी! तूं का वरांसीउ?" ११३
"माहरी उभी उभी मावडी! म रोइ,
मावडी! रोयंतां लाजीजइ रे. ११४
मावडी! रोयंतां लाजीए, नयणे ज नीर कां आवि?
पंच पुत्र पंडुरायना, ते पणि विरुआ भावि. ११५
तम रोयंतां वसुदेव लाजइ, लाजि छप्पन कोडि;
धरमनंदननि आंगणि मलीय कोडाकोडि.
कौरव करसि काछडा, नि काछटि लागि खोडि. ११६
अरजन तां जालंधर चाल्या, सांसि पडीया राय;
माग कोई सूझि नही, जाइवानो ठाहि. ११७
राइं यींडूं उभारवूं; तिहां कर नोडि कोई;
कुलिवट कीजि आपणूं, उमी उमी मावडी! म रोइ;
मावडी! रोयंतां लाजीइ रे." ११८
"साह्मा मलिया मोगर दल घाड रे.
चाल! ति साह्मि साह्मि अणीइं चालवूं रे.
तूं कां माहरा धर्मना धोरी! तूं कां वरासीउ? ११९
साह्मि ते अणिइं चालवूं, ते बाणावलि अपार,"
सुभद्रा कहि: "तूं किम सहिस खडगप्राहार अपार? १२०
कुरवदल सनाहीयां, मांहि द्रोण द्रांद्रोकार,"
वांहि साहीं माता वूझवइ: "छोडउ, कूंअर! रणमाल." वांहि० १२१

---

२४२ विमासे. मूट. २४३ नकुल्ड. २४५ सुभद्रा २४९ पहूरायना.
२५१ रोयना. वसुदेव. २५२ घोडि. २५७ रोयता. २६२ सूभद्रा. षडगप्राहार.
२६३ कूरवदल. सनावहींया. २६४ मातानि.

रणिमाल ता छोडि नहीं, वालो न लहि वाणविवेक,
अपत्य–वालो लघ–वइ, माहरि छइ एक १२२

एक कुअर छि माहरइ," देवी सुभद्रा भाखि,
"पाडवानि कुल [माही] दीवु, अंबमाहि [जिम] साखि १२३

अवसर आणि आज आवी म मरि वाला! आलि,"
वाहि साही माता वूझवि "तु छोडउ कूयर! रणमाल,"
वाहि साही माता वूझवि १२४

"का रे माहरी वहुअर! दयामणी रे?
ताहरा दुख हुइ वे काहि मूहनिइं.
कोई साहसि न वहूअर छेटलु १२५

साहसि न ग्रहि तू छेडलु, नयणे काई न लावि नीर,
पिता ता वसुदेव लाजि, कहे तु तुमचु वीर १२६

छपन कोडी यादव लाजि, मन विमासी जोय,
ताहरा दुख हुइ ति कहि वहूअर कोई,
साहसि न ग्रहि तू छेडलु" १२७

"सती! ताहरि ठि पाडव पाच, राकडी तु रायु एकलु,
का भाजु अम्हारडी आस?
तमारा नकुलनिं रणि सिं न मोम्लु?
सु जाणि राजा युधिष्ठिर लीलविलास,
तमारु भीमडु दोडि रणि न मोक्लु? १२८

पूर्वछायु

सईन सनाहीया नकुलु, भीम भयंकर जाणि,
बाल लहूउ माहरि ठि एक, हुं आवी छूं रायतेडि रे" १२९

---

२६७ सूभद्रा भापि २६८ कूल साधि २७० तुमे २७२ दुय २७३ छोसि न वहूअर २७४ सहसि २७५ ता २७७ दुप २७८ सहसि २७९ राकडी २८१ सु लीलवीलास २८२ रणु

"गन्धारीना पुत्र भणीजि, ते कहिं म चांपि सीम;
अभिवन माता! मनि म जाणु, जां लगिं ऊभा भीम,
अभिवन रणि सनाहीउ." १३०

"अभिवन रणि सनाहीउ, हूं किम जीवूं, माय?
पुंठि पुत्र नही को धीलु, रांक मरीसु राय." १३१

पूर्वछायु

"राय लाज्या, नकुलु सनाहीयु, भीमडि खांगुं जोनूं;
विल्आ अक्षर म दि रे माय! धरवरणी अर्जन तणी! १३२

वसुदेवनी वेदि, शिहिनि नाराय[ण]नि,
आंगणि ते दीइ छि रास;

कुरव करि रसे काछडा, ए हूं जाणूं सहुइ परि वात."
एहवां वचन कुंअर वदि. १३३

त्रूटक

एहवां वचन श्रवणे सुणी, चरणि झाला मस्तकि नीसरी;
तेहनूं माथा खसिउं पागरण, तेणि त्रोडीउ नवसरि हार;
शोक धरि रे राणी सुभद्रा. १३४

फरकि फरकि रूंगूं आवि, सुभद्रा अन न भावि;
चडी कोशीशि चहु दिशि वाहि:
"हजी अरजन कां न आवि? १३५

एक पुत्रनी माय भणींजि, कालि सर्पि खाध;
अरजन तां जालंधर चाल्या, वालि रणवट बांध्य. १३६

एक आंखि अणआंखि ज मांहि, ते मुझ लागि छोह;
माहरि वाल्हडि तां रणवट बांधयिउ, हीयडूं न फाटि, लोह. १३७

२८६ अभिनव. २८९ धरीमू २९० धागु २९२ रचे जाणू २९६ धमिउ- २९८ रूनूं. ३०० पाव. ३०२ आंखि अणआंखि.

माहरु मदिमानु, नि येह्न परि सुधु,
कुण कहिसि रणि रुंधिउ ?
जेणि ऊसरीइ अर्जुन तु तेणि धुंसरीइ जूतु. १३८
एक पुत्र छि म्हनि घरि माई,
तेहन्नं घर सूनुं वाछु रणवटि जाइ;
वालानु पिता जु घरि ज होइ,
तु अभवननि रणि न मोकलि कोई. १३९
थान तणी मुखि आवि धाणि, ते कम समसि राणोराणि ? १४०
सीह तणी अरिणि भणी जि, सोइ किम सुणी जाय ?
माहरि बालुडि तां रणवट बांधउ,
राज करे तु राय ! " १४१
"कृष्ण रे वालिथि यमुनाजल डोहीउं,
फोडीउं सपत विशाल,
कंसनां कमल समारयां रे. १४२

ढुढि

कंसनां कमल समारयां, नाथियु कालीनाग;
वाल ति वामनि वासुदेवि मही भरी त्रिणि पाग, १४३
वालु हुतासन जग दहि, अथिर नि असमानि;
वालि ते यज्रनि थंभ फाटिउ, नही कहि समान. १४४
वालु ते वीसहर-डंक्णु, भार करि अरंप;
वालु दडुलो झोटावियु, यमुना ते दीधी झंप. १४५
वालु ते जलहर वरसणु, नीर भरि नवखंड;
परघल पाणी, अन्न-निसपति, आम करि अखंड. १४६

---

३०४ पयि. ३०५ जेणी ऊसरीड ३०८ थान मुपि पमसि ३१० सूनी.
३१२ समारया ३१३ कमना नाथयु ३१४ वामदर्वि ३१६ फाटिउ ३१७ अपप.
३१८ झोटावयु युमुना ३१९. नवपड. ३२० अपड.

बालु ते शशिहर ऊगमि, जे नवि रांडि ऊजास,
बालु ते अतिघण प्राण मंडि, माता! पूरण आस. १४७

बालु ते दिणयर ऊगमि, गाला छूटि गाइ;
वाछरू पयपान पामि, सांभलि, भोलि माई!" १४८

सहु मिली मंगल च्यारि गातु: 'अमर होज्यो बाल;'
मृदंग झालर भेर भूंगल, तविल ताल कंसाल. १४९

"बालि ते यमुनाजल डोहीउं, फोडीउं सपत पिआल;
कंसनां कमल समारयां रे. १५०

पूर्वछायु

बालु केशरि वनि वसि, ति भग्ग हस्तीनां यूथ त्रासि;
बालु रतन अमूलिक होइ, मात! ते परमारथ जोइ रे. १५१

केसरि लहुडु गइ वडु, ए दल अवदल विनाण,
लंठ वटाइ सूं करि? वडूं न क्षत्रप्रमाण. १५२

हूं केसरि, हूं आगमो, हणिउ गयंदा-माण;
पृथिवी करूं न-त्रूरवी, तु तूं-जाय प्रमाण." १५३

राय भणि: "भीमडा! अवधारि,
सांभलो, राजा, सहिदे-विचार;
पाणिग्रहण तणूं परिमाण, वेगि करी ऊझणूं आणि." १५४

चालि

भीमसेननि आयस दीधां, स्वारी तेडाव्यां;
राजू काजो रूप रतनो वेगि करीनि आव्या. १५५

वेगि करी स्वारी आव्या, राइं दीधां मान;
सारि वागि सहू पहिराव्यां, आप्यां फोफलपान. १५६

पिहिलू तां स्वारी बोल्यो: "राजा! तूं अविधारि,
छूटि कनाडी त्रीछि कानि सांढडीउं सिं च्यार. १५७

---

३२१ पडि. ३२५ होवो. ३२७ सपतिआल. ३४० फोफलपांन.

रमकझमक ते ठमकि चालि, जिम आसाढी पूर;
जांहरि पग पागडि परठिउ, देश न थाइ दूर." १५८

जिम सीचाणू शर न फरि, तिम तिम परठि पाय;
पांच वीस पंचासी जोयण रवि आथमति जाय." १५९

वीजु तां रवारी बोलिउ: "राजा! वचन सूणेय;
पांच सइ सांढडीउं माहरि, हुंकारी परि सूणेय. १६०

काली भमहि काला सरवण, मांहि मजीठी वान;
चामडीउनि वांहू न छवि, ते किम सहिसइ पानी?" १६१

त्रीजो तां रवारी बोलिउ: "सांभलि राजा! वात;
छूटि कबाडी त्रिछि कांनि सांढडीउं सिं सात. १६२

नोलमुंही मांकडी मजीठी, अणिख तणखा कानि;
सास फरुकि जोअण जाइ, जिम वंतोलई पान." १६३

चोथो तां रवारी बोलिउ: "सांभलि राजा! रलीय,
जे सोल सिं सांढडीउं माहरि, नथी केहनि वलीय. १६४

पव[न]वेगथी पहिली चालि, जिम वरसालि मेह;
आंखि फरुकि जोअण जाइ, लाइ धरतीनो छेक. १६५

विठी पानी क्षुर मांडि, मुहराणी मुकराणी;
आज मिं खुरसाणीनी वाडी भेली,
पाछी हुंकारी घरि आणी. १६६

ते मांहिं अरघी गरढी ते पण टाली, मुकराणी घरि आणी;
ते सांढडीआं ते असवारां, पेट न हालि पाणी." १६७

भीमसेनलि आयस दीधां: "सोहुजी सांढि पल्हाणो,
पंथ खेडीनि करु प्रीयाणूं, जइ वेगि उत्तरा आणो." १६८

---

३४१ पिह्लि ता. ३४५ सर. ३४७ वीजू ३४८ साडडीउ. हकारी. ३५० पानी. ३५३ नुल्मुही मांकडा. 'नोलमोही माकडी मजीठा.' (देदकृत 'उत्तरानुं ऊजणु'—अप्रगट) अणिप तणपा. ३५५ ता ३५८ आंपि. ३६० पूरसाणीनी. हकारी. ३६१ मूकराणो. ३६३ साढि. ३६४ गेढीनि. उत्तर.

राग विराडी

सूहणुं रे लाधूं राणी उत्तरा रे, पहिला पुहुरनी वात रे;
जाणिउं भरयां दीठां सरोवरां रे, जाणूं जागी छूं परभाति रे;
जाणूं अणगलना मेह आवीआ रे. १६९

ढोढि

अणगलना मेह आवीया, नदीए आव्यां पूर;
जाणूं पांडवां घरि कलह लागु, रणि वाज्यां तूर.
आंरि तणि फरूकडि, पडि अनेरी भाति;
सूहूणुं लाधूं राणी उत्तराइ. १७०

जाणूं पहिला पुहुरनी राति रे, भरयां रे-दीठां सरोवरां;
जाणूं हूं बीजा पुहुरनो उलास,
जाणिउ मि निसि भरि मोड्यां अंग रे;
आभ-धरती बेहूं संपुट थया रे,
जाणूं उचाटि छि इंद्र रे. १७१

दूढि

जाणूं इंद्र घणूं उचाट्यो, माहादेव पूछि वात,
पृथवी तां हालकलोल थइ, कांइ उपजि अपघात. १७२
पुरसजनथी वियोग पडीद, प्रीउ नयणे दाखि;
अभिवन निं कृष्ण चकसि, सहूइ पूरि साखि. १७३
रण पूर त्रंबक ढोल ढमकया, मिगल मंडि सारसी;
कुरवदल सनाहीआ, ए घाह मेल्हिं धसमसी;
सूहूणूं लाधूं राणी उत्तरा. १७४

---

३६५ पुहूरनी. ३६७ जाणू ३६८ आव्या ३७० आंखिरणि. ३७२ पुहूरनी. ३७३ पुहूरनी. ३७४ संपूट. ३७५ इद. ३७७ परसजनथी दाखि. ३७८ साखि.

जाणूं बीजि पुहुरि उल्हसी, त्रीजला पुहुरनो विचार;
बाइ! जाणूं तप नि संजम मिं साध्यां,
जाणूं बिठी छूं गंगानि तीर रे. १७५

जाणूं मि कोरां वस्त्र पहिरीआं रे, यमुना ते आव्यां पूरि;
माग कोइ सूझि नहीं, सांसिउ पडिउं सरीर. १७६

मि बूडतां भरतार समरिउ, जाणूं दीइ आधार;
पडि माथानो गोफणो, त्रूटि नवसर हार;
सूहूणूं लाधूं राणी उत्तरानि. १७७

एतली त्रीजा पुहुरनि विचार.
चुथा पुहुरनी वात सांभलो, बाइ!
जाणि मिलीउ छइ सहीयर साथ किं,
रंग रयणी रामति रमूं. १७८

रंग रयणी रमूं रामतिं, मीलीय तेवड-तेवडी;
सहीयरे मोरी बाहि मेहली, उत्तरा कहि अडवडी. १७९

अडवडीनि धरणी ढली, कर तणी भागी चूडली;
सवा लाखनी बाह भांजी, थइ रही दिगमूढ [कि]. १८०

बाहि धरी बिठी करी, जाणूं चाकि घालि मेदनी;
आकाश अंबर धरणि धूजि, किसि डकिउ छि नागनी. १८१

बहू दूख पीडि, वेणि छूटि, मिलिउ सही[य]र-साथि;
सहूणूं लाधूं राणी उत्तरा. १८२

एतलि चोथा पुहुरनी वात रे.
"जाणूं मिलडीइ खुलु झाटकिउ रे,
तारा सुहणलडानु एह विचार रे;

---

३८२ पुहूरि. पूहूरनो. ३८३ साधया. छू. ३८६ बूडता. ३८८ लाधू ३८९ पुहूरनि. ३९० पूहूरनी. ३९५ लापनी. ३९८ वूप. ४०० पूहूरनी. ४०१ पुलु.

जाणूं अहवातन उतरि रे, जाणूं उत्तरा !
अहिवातन उतरि रे १८३

ताहरि माथ्या उपरि मारी सीधी मिहिलडी,
तूं तां एहना घरनी दासि रे;
तूं बोल्यानु सिउ रे अभ्यास रे,
जाची समरि तूं कहीइं हवि. १८४

आगि बारी ता तूं उपरि पडि रे,
लगन लखिउं जेणि वार रे;
मेहलूं तूंहनि प्रहार रे, ते वेला तूंहनि वीसरी रे. १८५

मिलडी मन-सिउं मेहलिउ नीसास,
पुरव-कथा ताहरी सांभरी रे."
"ति ता विरोधिउ माहरु स्वामि रे,
तेणि दूरि अवतरी हूं आम रे;
माहरि पुरव-कथा कहु ते साभलु रे. १८६

राजा काइतनि घरि कुयरि हुंती, नगर माहिं मुलतान,
तहिं बार वरसनी पोढी थइ, नि भणती महापुराण. १८७

उग्रसेननु कुंयर कहीइ ते ता सकतिकुमार,
हरस करी परिणावी तेहनिं, ति माहरु भरतार. ✓ १८८

हुं देवसभा माहिं रमवा जाती, तिहां मिं पासु ढालिउ,
पुणिय रहती पापिं वाधी, ते पुरी मिं हारिउ १८९

हारथा गोमट नि गोमटां, हारथां चुरासी चुहुवटां,
हारथा अरथ-गरथ-भंडार, श्रंची सिहित हारथा कोठार." १९०

"कर्म निवेना कोइ न छूटि, दामि जेनारि आवी,
एक बोल उत्तरानि कहु, हूं तिहाथी विरुइ भावी. १९१

---

४०५ लखिउ ४०६ मेहल ४०८ दृषि. ४१३ हरष. ४१५ पूटी.
४१८ निवेरा.

आज पुहुरि पाछिलि वीआलि रे, आज उत्तरानि आणूं आवसि रे;
पुहुरि पाछिलि वीआलि कूंअरि, चडावु तुहने मालीइ रे. १९२
आवता परहुणा पिहिला पेखसि रे, दैव न दीजि बाइ ! दोस;
विहिना लख्या नवि छूटीइ रे, आगि न छूटुं कोई रे. १९३
कायर हूइयां नवि कीजीइ रे, सुहुणुं दुसमननां घरिबारि;
सुहुणुं विरीनां घरिबारि, जे संग्राम हुइ नर-भांजणु. १९४

दुहि

संग्रामि हुइ नर-भांजणु, जे रूंधिउ मेल्हि सामि;
वाचि काचि न चूकणु, विसवास केरि ठामि; १९५
जे अभ्यंतर-सूं मित्र मांडि, मांहि राखि जालि;
परणी न-दोसी नारी मेल्हि, सुहुणूं पडज्यो तेहनि कपालि;
जे संग्रामि हुइ नर-भांजणु." १९६
सांढि रातडी चोल मजीठी, नेउरनु झमकार;
माणिक मोती हीर प्रवालां, एहवु कीधु सणगार. १९७
तिहारि सांढडीना आथर भीडीआ, तिहारिं परठया पल्हाणे पाइ रे;
नेत्र वीं रढीयालां राइं बाधीयां रे, रूडी बांधि छि घूघरवालि;
पाए ते टोडर झूलरां रे. १९८

दूहि

पाए ति टोडर झूलरां, परठयां परभाति.
वैराट भणी चलाविया, आयस दीधां राइं;
परभोमि केरी सीम चांपी, वही गया तिणि ठाइ, १९९
सांढिना आथर भिडिया, तु परठया पलाणडे पाय;
सांढिना आथर भीडिया. २००

---

४२० आणू. आवासि ४२२ पेषसि. ४२३ लष्या. ४२५ सुहूंणु. विरीनां. संग्रांम. ४२८ राधि. ४२९ पडयो ४३३ सांढडीना. ४३४ बाधीया. रुडी ४३६ परठया. ४३७ चलावया.

दूहि

कुशल राजा युधिष्ठिर ? नि कुशल कूंता मात रे ?
भीम नि नकुल सहिदे कुशल्या ? कुशल अरजन तात रे ? २११
कुशल राणी द्रुपदी जेहना शाखिआ छि सूर ?"
"कुशल सुभद्रा सहित कूंअर, विघन जायो दूरि;
कुशल कुटंब पांडवा. २१२

तिहां तु मांडिउ छि स्रोवन पाट तू;
मोतीनो चोक पूरावीइं, तेहनि लूण उतारि छि माय रे;
अभिवन रणवट बांधियो रे." २१३

दूढि

अभिवन रणवट बांधीउ, इसु सूणिउ विचार;
माथा खसिउं पांगरण, हाथि-थिउ पडियो शृंगार. २१४
मूरछा पामी राणी सुदर्शना, तिहारिं बांहि धरी बइठी करइ;
वली वली वहुअर लागि पाय, पाय लागइ रे पंथी परहूणा. २१५
करि राणीनि जुहार, पथी संदेशा पाठव्या,
"अह्मे मोकाल्या छू रे राय, हस्तनापुरना परहूणा" २१६

दूढि

"धरमनंदन राय उभा एह असंभ[व] वात;
भीम नइ नकु[ल] सहिदे वरांस्या, बालिक रणवट बांध ? २१७
पांच पुत्र पंडुरायना, कूंयर बालि वेस;
बालि वेसि रणवट बांधीउ, राजा ! तु अमर रहेसि ? २१८

---

४६४ कूशल कूशल ४६५ नकूल. कूशल्या कूशल ४६६ कूशल. शाषीआ. ४६७ कूशल सूभद्रा कूशल कूडव पाडवा ४६८ स्रोवन. ४७० छि राय. ४७१ रणवड. वाधयो. ४७२ इसू. ४७३ पमिउ. पडयो. ४७४ सूदराना. ४७६ परहो. ४७७ मोकल्या ४७८ उभा. ४८० पूत्र.

कुंयरी आवासथी उतरि, रवि नि आथमति सूरि;
दीठां मांटडीउंनां हलूर, उत्तराइ पुरुहुणा उलस्या. २०१

त्रुटि

उत्तराइं पुरुहुणा उलस्या, ऊलट अंगि न माइ;
चंद्रवदन होइसि, ते प्रीउ प्रेम सुहाइ. २०२

गहिगही नि गुरुजिथी उतरि, ढलकती मेल्हि बाह;
सहीअर तमनिं वीनवि, बाइ! चंद्र गलसि राहि. २०३

सींथा ज सींदूरे भरया, मांहिं केसर कपूर;
कुंअरि आवासिथी उतरि, रवि नि आथमति सूरि. २०४

"प्रोलि रे आव्या पंथी परहुणा, प्रोलीया! प्रोलि उघाडि रे;
जई ताहरा राजानिं जाण दि, रा विराट सूतु जागि." २०५

ताहरि प्रोलि परठी दल आवियां रे, सांढिनी संख्य न पार;
साच मरीखे माथि मोतीयां, सज पिहिरणि राता सारः
कोटिं खलकि घूघरा. २०६

रानि विराटि पूछाविउं: "तुम्हारां कुण भूमि? कुण ठाम?
कुण किहांथी तुम्हे आविया? कुहु तुमारां नाम." २०७

"अम्हे मोकल्या छूं राइ, उत्तरानि आणि आविया."
प्रोलीय प्रोलि उघडी. प्रोलीइ दीधां मान;
माहि ज मेहल्या परहुणा, आवियां फोपलपान. २०८

"केहि देसिथी आविया? निं कवण तुम्हचउ ठाइ?"
आजुना अवेली परहुणा तिहनिं, सिधि पूछइ विराटनु राय;
आजुना अवेली परहुणा. २०९

राणी सुदर्शना दीधलो भंगार रे, अंबोपण सहूनि मानिं हवा;
तेहनि सिधि पूछि कूंअरीनी माय रे, "कुशल कुटंब पांटवा? २१०

---

४४० उलस्या. ४४३ ऊलप्या. ४४५ गुपिथी. ४५१ आवयां. सप. ४५२ मरीपे. ४५३ पछूकि. ४५४ पूछावयु. कुण. ४५५ आवया. ४५७ मान. ४५८ आवया. ४५९ आवया. ४६३ कूशल कूटब.

दूहि

कुशल राजा युधिष्ठिर ? नि कुशल कुंता मात रे ?
भीम नि नकुल सहिदे कुशल्या ? कुशल अरजन तात रे ? २११
कुशल राणी द्रुपदी जेहना शाखिआ छि सूर ?"
"कुशल सुभद्रा सहित कुंअर, विघन जायो दूरि;
कुशल कुटंब पांटवा. २१२

तिहां तु मांडिउ छि स्रोवन पाट तू;
मोतीनो चोक पूराधीइं, तेहनि लूण उतारि छि माय रे;
अभिवन रणवट बांधियो रे." २१३

दूहि

अभिवन रणवट बांधीउ, इसु सूणिउ विचार;
माथा खसिउं पांगरण, हाथि-थिउ पडियो भृंगार. २१४
. मूरछा पामी राणी सुदर्शना, तिहारिं बांहि धरी बइठी करइ;
.वली वली वहुआर लागि पाय, पाय लागइ रे पंथी परहूणा. २१५
करि राणीनि जुहार, पथी संदेशा पाठव्या,
"अह्मे मोकाल्या छूं रे राय, हस्तनापुरना परहूणा" २१६

दूहि

"धरमनंदन राय ऊभा एह असंभ[व] वात;
भीम नइ नकु[ल] सहिदे वरांत्या, बालिक रणवट बांध ? २१७
पांच पुत्र पंडुरायना, कूंयर बालि वेस;
बालि वेसि रणवट बांधीउ, राजा ! तु अमर रहेसि ? २१८

---

४६४ कूशल कूदाल ४६५ नकूल. कूशल्या कूशल ४६६ कूाल. शाधीआ. ४६७ कूशल सूभद्रा कूशल कूडव पांडवा. ४६८ श्रोवन ४७० छि राय. ४७१ रणवड. वांधयो ४७२ इसू. ४७३ पसिउ पडयो. ४७४ सूदशना. ४७६ पर्ो. ४७७ मोकल्या ४७८ उभा. ४८० पूत्र.

वालि वेसि रणवट बांधियो रे, राजा ! छोरुडा ते आपि छि छेह,
छोरूनि छेह ते नापीइ, छोरूडा आस नरास २१९
द्रोणनी ते दृष्टि चड्यां, खडहड[इ] कैलास,
कलियुग आविउ ढूकडो, राना जीवज्यो त्रिणि पचास !
कलियुग०" २२०

"तूमनि पाय लागी परणाम, माहरी वीनतडी अवधारजनि,
एक मेल्हीनि जाउं छ मास,
करु माहरी धूयरीनि सामहीउं रे" २२१

"वाइ ! वालीनि म कहिसो कहिण रे,
अह्मनि दाहाडु हसतनापुर उगसि रे." २२२

दीवानि वजूआलि प्रोयु हार, सही समाणी मिली सामटी,
सहू करवानि लागु विचार "मोटासू न वूहरीइ २२३
सम जाति अति सार रे, किण्णि कवेण तेहनि कहीइ रे,
परि नि जाणी एहवा पाडवा, राजा-सतान केरी साखि रे,
अजाण्यासू जे नातउ २२४

दूहि

अजाण्या फल वाइ खाधा, जान लभि जाइ,
आप-मति चालियो, व्रासिउ विराटनो राइ २२५
हसु वीवाह जहीइ कीधू, तु हूतु कोइ लाग,
ए अपोपा माहि वढी मरसि, विहिंचता ए भाग. २२६
विराट कहिउ न मानियू, जइइ मागा आव्या लाख,
परि [नि] जाणी एहू पाडवा, राना सतान केरी साख,
अजाण्यासूं जे नातउ" २२७

---

४८२ वाधयो छोरडां ४८४ खडहड ४८५ कलियूग जीवयो कलियूग ४८६ परणाम ४८९ दाहाडू हसतनापूर ४९० प्रोयू सामटी ४९३ एहवी साखि ४९४ नातउ ४९५ पाधां ४९६ चाल्यो ४९७ हूतु ४९९ मानयू लाख ५०० सतन साख

"राणी सुदर्शना ! म बोलु आल, कलंक नथी एहूं पांडवां;
निरमल युधिष्ठिर राय रे, निरमल कूंता महासती;
अरजनि कीधूं छे राधावेध, सरगिं छि तेहना साखिया. २२८

ढूढि

सरगिं छि तेहना साखिया, जाणि ति अर्जन वात;
भीम निं नकुल सहूअ जाणि, सहिदे जंपि काल;
कलंक नथी एहूं पांडिवां, राणी सुदर्शना ! म बोलो आल." २२९

"कलंक नथी एहू पांडिवा, पंथीडा ! अमे वलतां बोलीइं;
अमारु जु कर आव्यो छि हेठि, सूर विना जिम मेदनी. २३०

ढूढि

मेदनी वली सूर वंछि, अंध केहुी आस ?
कनक-कूंपा दुधि भरिया, वाली न हूइ छासि. २३१

पोताना पुत्र न हुइ दवला, लोक बोलि आल;
भड भीम सरीखा जमल उभा, मुहुदवंधो वाल. २३२

मि अरथ-धन कर होडि हारी, बोलवा ना ठाय;
केहनि उलंभा मोकलूं, जु वरांसिउ छि राय ? २३३

जो धणीनि धण नही वा'लूं, कां चोर दूखि पेट ?
पंथीडा ! अम्हे वलतां बोलीइं,
अम्हारु जु कर आविउ छि हेठि. २३४

आजं कहु, किमु दिणयर उगसि ?
थासि क्वे ऊंटि केइ उजास ?
माहरां कल्पांत रे हइइ सारियां. २३५

---

५०१ नातरा. ५०२ सूदर्शना. ५०३ यूधिष्टिर. ५०४ साषीया. ५०५ साषीया. ५०६ नकूउ. ५०८ सूर्दना. ५०९ जू. ५११ वाली. ५१२ पून. ५१३ सरीषा. मूहूडवधो. ५१५ जू ५१६ दूपि. ५१७ जू ५१८ किमू. पडि. ५१९ हइ. सरयां.

दूहि

कल्पांत रे हुइ सारथां, माहरां वेठां ज सघलां काज;"
सो मुनि पूछ्या परहणा, उत्तराई मूकी लाज: २३६
"माहरा हैया–भीतरि दव दाझि,
अंग माहरुं किम उल्हसइ?
पुहुति ज अंधारुं थयउं आज,
कहु कि दिसिउ दिणयर उगसि? २३७
आइ! मिं पारवती नवि पूजियां,
न पूज्यां गंग गवरि बेहू माय;
वर न पूज्यां सगुरवां, आइ!
मि अतिथ न दीधां मान. २३८
वियोगनि वियर न पूजिया,
मि तु मात विछोहिआं बाल कि?
केहां नगर परजालियां? मि तु ब्रामण मेल्हिया घाय? २३९
मावडी! हस्तनापरि मोकलूं, वेगि म लाउ वार;
माता कुंतानई करुं जई जुहार,
हुइंयानि करुं नमो नमो. २४०
सासू सुभद्रानि लागिसूं पाय,
चरण वंदिस राणी द्रूपदीनां रे;
सुभद्रानि लागसूं पाय. २४१

दूहि

चरण वंदिसु द्रूपदीनां, सुभद्रा लागूं पाय;
धरमनंदन मुनि दीठि पाप माहरां जाइ २४२

---

५२० हुइ. सारथा ५२१ मुनि. ५२३ पुहुवि. थयउ. ५२४ पूजीया. ५२५ वर नि. मि अतीथ. ५२६ पूजीया. तू ५२७ परजाळ्यां. ५३० सुभद्रानि लागिसु. सुभद्रानि. ५३३ मुनि.

मावडि! हस्तिनापुर मोकलो वेगि, म लाउ वार."
"कोड न पुहुतु एह कुंअरीनु,
आव्यां आव्यां आणिनि संसारि." २४३

निरास थइ राणी, "उत्तरा,
एणी कूंअरी तूं कांइ न माणियूं;
पांडवा घरि नारि कूंअरि, तूं कुलि कां अवतार? २४४

ताहरो कांइ कीधो रे विवाह?
तूं सरप-डस न थ्यू सुंदरी रे?
जाहरि सहीअ समाणी जासि सासरि,
तहारि जोइसि तेहना कोड रे. २४५

जेणि कूंअरि तूं कांइ न माणियो,
तेहना पांजर माहि पलेवणूं रे;
जेहनिं घरि भाजि अणगाल,
तेहना सामि विना सूनो संसार. २४६

अबला दिन किम नीगमइ रे?
तेहनि चडइ ते आल-अपवाद,
त्रूटइ गणि शर सांधीइ रे,
जिम सूकि सरोवर हांस रे. २४७

मेघ विना जिम मेदनी, चंद्र विहूणी राति,
हरण विनां जिम हरणली,
ते तां झूरि छि दीह नि राति; २४८
कंथ विना तिम कामनी, तिहानां दूख न जाणि कोइ;
कि थाइ! मनि विमासी जोइ,
कि त्रूटइ गणि शर सांधीइ? २४९

---

५३५ पुहूतूं. कुअरीनूं. ५३६ माणयू ५३७ कूलि. ५३८ सूदरी.
५४० येणि. माणयो. ५४६ तिहाना दूषण.

त्रूटि

त्रूटि गणि जे शर सांधीइ, ते जाइ केती दूरि?
मेदनी किम आस मंडि, जु पुहवि नृगि सूर? २५०

आकाशि अंबर गडगडि, कोए शिर वंछि वीज?
वहु दुख राणी उत्तरा, एकोइ अरथ न सीझ. २५१

एहनी वात ज सांभली, माहारा का न फाटि उर?
त्रूटि गणि शर सांधीइं, ते जाइ केती दूरि?
त्रूटि रे गणि शर सांधीइं?" २५२

सुदर्शना राणी एणी परि बोलइ: "सरवो-सरनि तेडावो;
नगर माहि अपणा राया खेडु, सजाइ सरव मंडावो. २५३

खुरासार्णानी कोरडी आणो, भांगर नि सिं सात;
कळ चीनि कंदोइ तेडो, दोला-सांकल वार. २५४

राती माती अटकी मटकी, लोमाणी पीसाणी,
ते सांढडीआं भली वखाणूं, सोहि राजदुआरि. २५५

धन ते राजा, धन ते पुरहणा, धन ते ताहरुं गाम,
धन नयर जे ताहरी सारि, धन ते ताहरुं नाम." २५६

"सरव माणा छि पण पूरा," इणि परि बोल्या राय.
"हरण-खरी उत्ताणो भलीउ, पासा उपरि पाय. २५७

पहिलि भवि तां चंपकराजा, अभिवन मोरो भाइ;
तेणि भवि तारुणी, आस-विलूंधी जाइ. २५८

वीजि भवि हूं मालिणि हुंती, आमिजन मृग पलंतु;
वालि वेरि वेणि ज घा'ती, नांदि मोहिड रहितु. २५९

---

५४९ जू पूहवि. ५५१ वहू दुप. ५५५ सुदर्शना. ५५६ वेडु. ५५७ पुरासाणीनी. ५५८ साकल. ५५९ राटी माटी. ५६० वपाणूं. राजदुआरि. ५६३ सारि. नाम.

वेहू जणि रूप तडोतड जाणी, राजकूंयरी रढि लागी;
राजधाममां मालि तेडिउ, राइ कुंमरी मागी. २६०

मि कहूं: 'मृग पुरुप नि बीजा भाइ,'
असी प्रतिन्या लीधी;
राजकुंयर तां मृगलु मारिउ, मि कूइ झांप ज दीधी. २६१

त्रीजि भवि हूं गणिका हूंती, मोहजाल तां बांधिउं,
अभिनन-सरिसो संग करीनि नव कोडि द्रव खाधूं. २६२

चोथइ भव अमे खत्ती हुंतां, कासी कांचि गयां'तां;
कासी कांचि जई करीनि खट मास अमे रहिआं'तां. २६३

खट मासि तां रही करीनि दासी दानि दीधी;
खड्ग काढीनि विप्र ज मारिउ, तिहांथी पाछी लीधी. ✓ २६४

आस-त्रिलूंधो विप्र ज मारिउ, वरि वीछोही नारि;
कीधां कृत्य ज कोइ न छूटि, जाणि सहू संसारि. ✓ २६५

उभी उभी मावडी रोइ,
मूहांन पाप लागां पेला भव तणां. २६६

पांचमि भवि एहनि माइ कलंकी, जु कर आविउ हेठि;
कृष्णजीसूं विर करीनि आवीउ छि विहिननि पेटि. २६७

देव-दासां-सेव न कीधी, एकि वास वसंता;
एक कोटाकोटि पूजा रचंता, एक माथि भार वहंता. २६८

एक नि तां एके दुभर, एक कोटिधज;
ए राज हूतु हूं ज पामो, जो पूज्या हूइ द्विज. २६९

आगि वाचि बांधा देव नारायण, गर्भवास तां लाधू;
सोल सहस्र-सूं नारद ऋपेश्वर देवि वाचा बांधू. २७०

---

५७२ मृगल्रु ५७३ गणिका. बाधउ. ५७४ पाघू ५७५ पत्ती. ५७६ पट. ५७७ पट. ५७८ पडग. ५७९ बिलूधो. ५८४ देवदत्ता ५८८ बाघा. लाघूं. ५८९ बाधू

भसमांगइनि ईश्वर तूठा, लाजइ वाचा सार्धी;
गरढा वड वडेरानी लाजिं वालि रणवट बांधी. २७१

केहि लाज जे पाणा केरी, जिणि तारि न तराइ?
केहि लाज जे धानां केरी, जेणि राधि मरीइ? २७२

केहि लाज जे पुरुप ज केरी, अनूझ्या आरणि पिसि?
केहि लाज जे अस्त्री केरी, पुरुप मूआ केडि विसि? २७३

तेरोतरू छमछर सूणीइ, जे जाइ जगीस,
माग्या मेह भाविं-सूं वरसि, लणीइ वार इक्वीस. २७४

तहींइं वि-वांह्-पुरुप हूंता, वार भीसां वूल,
वाप पीतरीआ जेह्ना हूआ, वेटि वहींइं वूलि. २७५

तालवंदि अरजनि जीतूं, करीर भीमि भागु,
ए तेह ज वाडा वेर वाछड, बठो आटणी लागु. २७६

दानि झूझतां पिहिला मूणीइ, अरजन वाली गाइ;
अनिक पवाडा भीमि कीधा, दलण गोधर राय. २७७

वाइ! मिं पांडव मोटा[1] सूणिया, ईशनरनो अवतार;
नामि लीधि पातक जाइ, सरिसा देव मुरारि." २७८

ताहरि कूंअरी आवासिथी उतरि रे,
ढलकती मेल्हि वाह रे,
मीमर राते लोचने, तेहनो चीतराना जेहवो छि टंक. २७९

विहू करि बीडां उमारियां, बीडां भरियां कपूरि;
तेहनी भमुहिं भमरा रणझणि, गुणि रमु सूर. २८०

हार दोरि पदम झलकि, चूडि जडि मणिमाणिक;
कूंअरि आवासिथी उतरि, तेह्नो चितराना जेह्वो छि टंक. २८१

---

५९२ पाणाकेरी वश तारा जे तरोः 'किमी लाज ते पाणा केरी जिणि तारि तराइ'—देवहन्‌' इत्तरानु उसु.' ५९८ वि विवाह पुरुप ६०४ सुन्दा-६०८ विहू उमारया ६०९ गुणि रमू.

तेह्नी कुंअरि वीराजीनि विनवि :
"वीरा! रखे उठो हृइ सिंगार कि,
घरि जाइइ् हूं पांडिवां;
एह्वां वेहृइ तडोगडि राज, मलि करि रखे काछडा. २८२

दूढि

मिली ते करेसिं काछडा, काछडि लागि लाज."
वोलइ प्रधान इम वीनवि :
"ताहरि विरखि वि लाख. २८३

त्रिणि लाखनू कुंपू जड्यो, च्यार लाखनो हार;
सिं नरलखु शृंगार करश्यो, वीजा न जाणूं पार. २८४

त्रि लाख लागां तहारइ त्रिरसि."
तेह्नो वीरु आवासिथी ऊतरि;
करि नयरमां परवेश, घर नि पूछि दोसी तणां : २८५

"दोसी रणघा! हाट ऊघाटि, काढि सेलां सारद्रू."
उत्तरा मेल्हि रे नीसास, "मावडी! केही कमति उपनी? २८६

प्रथम लीधूं सेलानूं नाम, ए वयणमां घणूं रे विराम;
तेह्नी जीभि दढाड्डु कालो नाग,
जेणि जीभि सेलां पिहिलां उचर्यां." २८७

"दोसी रणघा! हाट उघाडि, काढि साडी सावद्रू,
काढि न साडी सावट्टू, काढि पीतांबर चीर;
उत्तरा चालइ् सासरि, आगलि उभो छि वीर. २८८

पांडवां घरि घरह् लागो, कूणि घालु झाप;
उत्तरा चालि सासरि, ए तु पेला भवनां पाप." २८९

---

६१३ रघे. पाडित्रा. ६१४ रघे. ६१६ त्रिरधि लाप. ६१७ लापनू. लापनो. ६१८ नवलपुं. ६१९ लाप त्रिरधि. ६२८ घाल्ढ. ६२९ तू.

उत्तरा कहि: "चालूं हूं जी सासरि,
वारु रि विधिनां चीर;
आणज्यो सारा मांहि सार"
आणीनि कूंयरि आगलि धरयां. २९०

दीवानि आणि पासि दूकडि, सहू जोवा लागो साध;
काली कोरिं चीर परगड्यां,
ए तु पहिरि ति विधवा नारि. २९१

ताहरिं उत्तरा मेल्हि निसवास,
तिहां रणघू ते उत्तमि वंधि वांधियो,
रणवानि पडि वि धाय, संचरी सहीयर भणी सांचरयां. २९२

"मोटा-सिउं सिउ विवहार?
मोटा-सिउं स्यां सहीपणां?
एवडो कीधउ सिउ अन्याय,
माहरु दादुजी उत्तमि वंधि बांधीउ?
कुणि न वांधी माहरी माय!
जेणि पिहिलां सेलां आवी उचरयां?" २९३

मनभंग चीर राणी पिहिरयां,
मिलडीइ जाणीउं पासि कूड;
कनकथंभि भुअंगम चडि,
एहवी झवकि छि राणीनी वेणि. २९४

दाडिमु-कुली दंतडा, दंतडी वत्रीस फूटडी;
वरसालइ वली वीज झवकि, इसी दीसि जीभडी. २९५

हार शेरिं पद्म झर्रि, करि खलकि चूडी,
मनभंग चीर राणी पिहिरयूं,
तिहारिं मिलडीइ ते जाणूं कूड;
कनकथंभि भुअंगम चडि. २९६

---

६३१ आणयो. ६३४ दांग्यो. ६३९ पि[illegible]रया. ६४१ दाडिम वली ६४३ वलकि.

कूंअरिनि अंगि ऊगटि करु,
चूआ नि चंदन लाउ अंगि रे;
विधिविधिनां वारु छांटणां, चूआ ज चंदन छांटणां. २९७
गुलाल वहुलि रंगि,
पत्तलि नि पानडी लोबान सरसा गंधि;
जाइ जाची, आणो साची कस्तूरी वणाबंध;
कूंअरिनि अंगि रे उगटि करु. २९८
उत्तरकुंअर इणि परि बोल्या :
"रवारी ! भोजन कीजि;
सतिरि पाक सालणां नीपायां,
विधोगति अन्न ज दीजि. २९९
आण्यां पोतियां नइं मर्जन कीधां, मस्तक घाल्यां तेल;
रवारी नावानि ऊठ्या, उन्हां पाणी मेलि. ३००
नाही करी देहरासरि पुहुता, राइं दीधां मान;
रवारी इणि परि बोल्या : "गंगोदक सनान." ३०१
दिहरासरथा रा-अंगणि आव्या, अबला गाइ गीत;
चाउरि चाकला विसणि मेहला, रूडी राजनी रीति. ३०२
माणिक मोती हीर प्रवालां, बिसणि मे'लां पाट;
थालि चलाणां नि डावरियां, यादवगिरिनो घाट. ३०३
खीर खांड मांडा मोदिक, मांहि प्रीस्यां प[क]वान;
रवारी तेडि जमवा ऊठ्या, सरसा ऊठ्या राजान. ३०४
उभी वाढी खलहल घीइं, वेसणीइ खांड ज प्रीसि,
थाली मांहि बत्रीस चलाणी, रतनजडित ते दीसि. ३०५
सारां सिरिफल लवंग सोपारी, कूंपा भर्‍या कपूर;
चाल्यानि सजाइ कीजि. काजल नि सिंदूर. ३०६

---

६४७ वाइं. ६४८ सरपा. ६५१ बोल्यां. ६५३ पोतीया. ६५५ पुहूता. ६५८ दवी. ६५९ प्रवाला. ६६० यादवेगिरीनो. ६६१ पीर पांड. ६६३ पलहल. पाडज.

रातडिया वि घडिया दोइ,
कि चाल्यूं माह्‌री वालीनूं ऊझणुं रे;
हड्‌डलि पांस ज होइ, बावनाचंदन छांटणां. ३०७

बावनाचंदन छांटणां, सूकड-भरिआं गात्र;
उत्तरा चालि सासरि, आगलि नाचि पात्र. ३०८
सांढिउंना आथर भीडिया, परठ्या पलाणे पाय;
नलाडिं मोती झलहलिं, वीजणें वीजि वाच. ३०९
तेह्‌नी मावडी लि ते उआरणां,
तेह्‌नी विह्‌निड दीइ आसीस. ३१०

सही समाणी मुखि वूझवि: "वेगि म लाउ वार."
उतर-कूंअर इम वीनवइ: 'कहिज्यो पांडवां जुहार. ३११
कूणिं मोटा बोल बोलिया, कोइ म करसिउ रीस."
तेह्‌नी मावडी लि ते उआरणां,
तेह्‌नी विह्‌निड दीइ आसीस. सही० ३१२
सूकि काठि लवि वायसडो, आडो उतरिउ भुअंग रे;
जिमणि अंगि छींक त्राटकू,
डगलुं भरवा न देइ [रंग]. ३१३
विधना नारी साह्‌मी मलइ, एह्‌वा अटल कर्मना लेख;
तेल तावोगल साह्‌मा मल्या, पांगला करि तीर;
शीस धूणि कूंअरिनो वीर, सूकि काठि लवि वायसडो. ३१४

ढूढि

सूकि रे काठिं वायसडो, बोलि तिविर सादि;
मोकलइ केशिं रुवंता राजटि आवि राहि. ३१५
कहिरनी तें सेणि फूटि, एक पाडि तीर;
अपुत्रिउ निं-चरणहीणो, राहु मिलिउ तिणि तीर. ३१६

६६७ घडीया. ६६८ पाप ज. ६६९ सूकड भरीआ. ६७४ मुखि. ६७५ कहियो. जूहार. ६७६ बोल्या. ६७८ उत्तरीउ भूअग. ६८० लेष. ६८५ फूटि. ६८६ अपूत्रीउ. चयहीणो. राहू.

अदाता नि वली कायर, यति पावइ साथि;
मल्ल दीठा रुंबता रे, सूतार करवत हाथ. ३१७

भीनी ज पोति मिलिउ भरडू, पाघडी नवि बंध;
लंपट नि वली लोभिउ, इंधणा-भारी कंध. ३१८

मंजारी आडी उतरि, नि चीर वलगि वाडि;
विहिना लख्या नवि छूटीइं अक्षर लखिआ नलाडि.
सूकि काठि लवि वायसडो. ३१९

सोलसिं सांढडी सरखी चालइ, एक न आघीपाछी;
समलीनी परि पांख ज मांडी, एक न उंचीनीची. ३२०

च्यार देश परघलमां मेहला, च्यारि ज वासा वुल्या;
अर्धपंथ तां जिहारि आव्यां, कुंयरीनि चीर संभार्यां. ३२१

मिलडी प्रति कुंअरी वीनवि: "चीर संभालो रवारी,
त्रिणि लाख जेणि कूंपि बिठा, ते मेहलिउ वीसारी." ३२२

वायुवेग तां जेह्वो कहीइ तेह्वो करहु टालि;
काजलना कूंपानि काजि दामण छोडी वालि. ३२३

वायुवेग तां जेह्वो कहीइ तेहथी अधिकु चालि;
तेह्नी चाल्यानी संख्या न लाभि,
ऊडतां साविज झालि. ३२४

गुखि बिठो राजा जोइ, दीसि करहु पलंतु,
राजा ऊठी साह्मा आव्या, रवारी पूछंत ३२५

उत्तर-कूंयर इणि परि बोल्या:
"क्यांइ ग्यत.? करहु, रवारि.!"
"त्रिणि लाख जेणि कूपि बिठा, ते मेल्हिउ वीसारी." ३२६

---

६९० लोभीउ. ६९२ लप्या लपीआ. ६९४ सरपो. ६९५ पाप ज ६९९ लाप.
७०० मायोवेग. ककरहू. ७०१ दामण. वालिउ. ७०२ वायूवेग. ७०३ सप्या.
७०४ गुपि. ७०६ वहू. ७०७ लाप

मंदिर मीतरि राजा पुहुता, कूंपु मागी लीया;
गा दोहंता थार ज लागी केडि आवी-दीधां. ३२७

कांध ज नामी रबारी उभो, वासण करुं पसाय;
"सु कहीं तुमे कूंपु मागीउ ?
मूं पूछिउ तुमनि राय !" ३२८

"कुशल माहरी कूंयरि नि कुशल सघलो साथ ?"
रबारी इणि परि बोल्या: "इम पूछिउं ताहरि ताति." ३२९

"पांडवि वनवासि आवीनि ए कारज तां कीधूं;
कीचक माह्रा भाइ मारीनि, ए पूरूं तां लीधूं." ३३०

सुदर्शना संदेशा मेहल्या, कूंयरी केरी मात,
"सामी ताहरु रण मांहि रहि तु तूं म मेलि साथ." ३३१

पांच वेढ रबारी आल्या, करहा लूण उतारूं;
"तुमनि पांच गाम पसाइ आपूं,
जो करि विसु माहरूं. ३३२

घडी उपरि घडिआलां वाजि,
कहूं ? केही परि कीजि ?
माहरि हीयडि पांख ज हूइ तु सासरवेडि मलीजि." ३३३

गाम गढ गोवाल ज दीसि वेगि करीनि आव्या;
प्रहि विहसी, नि दिणयर उगिउ,
सोलसि सांढि झकारथा. ३३४

सोल सिणगार कूंयरी पिहिरि, नयणे काजल सारि,
जाहरि सीम झां सांढि झकूकी, आडी पटोली वालि. ३३५

"आजनो घोर अति धूंधलु,
जाणे उगिउ आथमणो सूर;

---

७०८ पूहूता. कूपू ७११ सूं. ७१२ कूशल. ७१६ सुदर्शना. ७१९ विमू.
७२० घडीआलां. ७२१ पाय ज. ७२६ धुंधलु.

कामनी-किरण इम झलहलि,

आव्या आव्या आणंद करिसि.

आवो माहरा बालानूं ऊझणूं, नवनवा नेह धरेसिं." ३३६

सुभद्रा दीइ रे वधामणा, वहूअर सघलीनि पाए प्रणमती.

अतिघण दीइ आसीस, कुलवंती एहवी कामनी. ३३७

दूढि

"अभिवन नि उत्तरा बिहू सरीखा सार,

देअल कविजन उचरि ' "जोडी रची विस्तार."

अभिवन नि उत्तरा० ३३८

कूरवराइ इम कहाविउ '

"साह्मा कोइ आजो शूर-सुभट सधीर!

धरमदूआर जाउ नीसरी." ३३९

अभिवन रणवट साचरया रे, मिलिउ भीम सखाइउ साथ,

माता कूंतानि लागो पाय, अखंजवध बाधी राखडी ' ३४०

"तुहनि सुभट ! न वाजि घाय, करि रहिसि जिहा राखडी,

ताहरी राखडी भीमडानि बांधी, जेणि कुबेरु दैत्य संहारिउ ३४१

ताहरी राखडी सहिदेनि बाधी, जेणि जगति राजा जीत्यो.

माहरो अभिमन नानहडो बाल,

सूं जाणि एह जुध तणी चाल ?

माहरो बालुडो रण मोकलो रे ?! ३४२

आज घरि नथी एहनो तात,"

मनिसू विमासि कूंतामात,

"माहरा बालानि रण मोकलो ?" ३४३

---

७२७ कूणिना किरण ७२९ वधामणा ७३० कूल्वती ७३१ सरीपा ७३४ सूभद्र ७३५ सपाइउ ७३६ अपज्ञ वध रापडी. ७३७ सूभट रापडी. ७३८ रापडी कूबेरु ७३९ रापडी ७४१ माहरा.

अभियन पोलिछेह परिवरथा,

साहमा आव्या उत्तराकुमारी कि.

नचणे ते लागां निरखता सनमुख रही नर नि नारि. ३४४

पिहिलो ते उत्तराए पूछिउ: "कूण सुभट सिणगार?

चंद्र-सरूपि निति नवो" अभयनन पोलिछेह परवरथा ३४५

साहमां आव्यां उत्तराकुमारी कि,

भेटडी मिल्या भरतारसूं.

जिहारि हूइ रणवट घाटि, तिणि समि पुत्र उपनो. ३४६

राजा परिक्षित्त गर्भवास, भगत सेवा कूरउ धरथा.

भेटडी मिल्या भरतारसूं, नि मन माहि आणंद;

नयणे ज जिहारि निरखिउ, पून्यम केर चंद. ३४७

कयणी एतली सूं कथूं? एनलां वानां कीधां गोविंद?

भेटिथी मिल्या भरतारसूं. ३४८

एहनां करनां छोटवि मीडल, गोत्रज-आचार करावीइ;

तिहां सही समाणी मिली सामटी, हुय हुय हासविनोद. ३४९

मुरारि मनि विमासीउं, मनिसूं धरीनि क्रोध;

चडचड चाळी, माहि आविआ: ३५०

"अस्त्रीनो भ्रसो जो करि, अस्त्री थकी राणो रावण मरि;

अस्त्री थिकु आगि मराणो हुण?

आगि मराणो वानर वाल,

अस्त्रीइं राम पडिड पंपालि." ३५१

एहवां वचन मामानां सूणी, दाणव उठीउ मामा भणी;

जिमणि हाथि कटारि लेइ, छेहडा वाडथा उभा थइ. ३५२

---

७४५ निरषवा सनमुप ७४६ सुमट ७४७ सदरि. ७४८ साहमा भरतारसु. ७४९ पून ७५० परिषित्त. ७५२ निरगउ ७५४ भरतारसू ७५७ विमासीउ. ७५८ आवीआ. ७६१ वनर. ७६२ मामाना.

"माहरा नाथजी! एम न मेलीइ,
हूं अवल वाली छउं वेश;
आगिं पंच अवतारि हूं अवतरी. ३५३

महारा प्रभुजी! तुमारि काजि,
माहरी देह कीधी'ती त्याजि;
पूरव प्रीति संभारीइं." ३५४

ताहरि अभिवन मनि इम ओचरि:
"पहिलूं मामानि मारेसि, पछि रे जई मारूं कूरवां रे." ३५५

मामि तु मनछा उलखी जोउं भाणेजनूं चींत;
एणि मारवा उपरि मांडी मित्त. ३५६

मामि मनछा फेरवी जोयूं भाणेज—
"पिहिलो मारुं कूरव-साथ, वलता मामानी वात,"
मामि मनछा फेरवी. ३५७

"वहूअर! म करु एवडी लाज,
जेणि लाजि विणसइ काज.
आपण वसिउं आहीरडि वास,
एवडी लाजनो सिउ रे अभ्यास? ३५८

जइनि वलगो रे घोडानि वागि,
काहरिं कूंअर पाछु वलि रे."

"साहमा ते वाज्यां जांगी ढोल रे,
तमारु कूंअर सरगि सधावसि रे."

"वहूअर! वांका बोल म बोलि रे,
माहरु कूंअर कूरवां जीती घरि आवसि रे." ३५९

राणी उत्तरा केडि सांचरयां:
"जाउं माहरा सामी केरि साथि."

---

७६६ प्रभुजी. ७७० उलखी. ७७१ माडी.

विधिविधिना करि रे विलाप,
नगर लागूं सवे निरखवा. ३६०
सांभली वहू[अ]रना बोल, नगर थिउं निटोल.
"माहरा सामी! मिली सही सांचरिउं
आयो त्यो तूं मारा घरनो आधार." ३६१
"को जीवतां वहूअर वेडि सांचरि;
गयो रे खित्रीनु धरम," मामो बोलि एहवा मरम. ३६२
अरजन पछी जाणे उक्कलिउ,
राजा रे चाल्या लि हारेवा रे,
तिहा उत्तरानि विमासण थाइ रे:
"किमि करी भरीइ आघु पाय कि? ३६३
धरमनंदन दिसि आवता रे,
तेहनी आगन्या भंग नवि थाय रे,
करूं नि केही परि?" ३६४
"सारथी! तूं रथ खेडि,
कि माहरा सामीनि तूं मेलि." ३६५
चडवडी रथ चलावीउ, आडां आव्यां उत्तराकुमारी कि,
रथथ्यां हेठां उतरी, साह्मा रही प्रभुनि करि परणाम: ३६६
"साहमी माहरा! मागूं एतलूं मान,
माहरु अवतार सधारिए.
प्रभु माहरा! एक वार नयणे निहालिए. ३६७
तमारा मुखकमलनी भूख निरधार,
मेहली कांइ नीसरिआ?
रणनि कांठि म्हल रे, माह्मी! लज्जा लोपती मनि कट्ट रे. ३६८
सामी! तूं सुगुण सुजाण,
मूंहनि मनमथ मूकि थाण;

---

७८१ निरखवा. ७८६ खित्रीनूं. ७९२ प्रभूनि ७९३ मागु सधारीए. ७९४ प्रभू निहालीए. ७९५ मुखकमलनी भूख ७९६ रण. ७९७ सगुण सुजाण. कि.

कामिनीना वचन श्रवणे सूणो.
विहिलुं तूं वलण करेय रे, तरुआरि ताली देय ३६९

दूहि

नदी ति काठि करजडा, नि तूं का सरयो दूरि?
अम यौवन तम फूलडा, गया ते वही ते पाणी ३७०

सधावो नि सधि करु, वहिला वलजो, राय!
जुउ वरसे दीग वाटडी, का दीहडि वारमि काजि ”
मूरछाइ नि धरणि ढली ३७१

पासि हूंतु सहियरनो साथ, तिणि पडता झाली हाथि,
उलीवी नि उभल करी. ३७२

मामि माडिउ नवु रे उपाय भीमनि पाछो वाल्या,
मामो मति देवा साचरया कुयर अरजननो कहिवाय
“तें हाथि वाधिया सा दोरडा?” ३७३

मामि तिहाथी ततखणि त्रोडी राखडी, उडाडी आकाशि,
लेइ पाडी अगनिमा पासि, मामो सूधी संतोखिया ३७४

“मामा! साभलि माहरी वात रे, मारू कूरवनो साथ,
मामा! चडी कोसीसि निहालीइ ३७५

जिहारि सूधा हाकलडा थाय, तिहारि हू पाछो न भरु पाय,
पृथिवी हू करिसि न-कूरवी ” ३७६

अभिवन पोलि माहि परवरया,
साहमउ ता सुभट सुधीर, बालकनिं बोलाविचो ३७७

“वालक! पाछो वली तूं जाय, बालकनि न मूरू घाय,”
सुभट वाणी इम उचरया. ३७८

---

८०० का ८०२ वल्यो ८०९ ते ८१० ततपणि रापडी ८११ सतोपीया ८१४ सूधा ८१७ सूभट सूधीर बोलावयो ८१९ सूभट

"रणवट चडी भरूं पाछा पाय,
लाजि माहरि यादव-पांडवराय
कुलवंत जेता पुरुष हुइ, मरण थिकु ते न बीहिं कोइ ३७९
भांजूंनि कूरवना घाट, विरी माथि पाडूं वाट.
वसुधा-अंतरि उगि भाण, निफल न जाइ माहरां बाण." ३८०
पिहिलि कोठि अभिवन जिहारि
धनुष चडावि, सेना सहूइ जोइ.
बालक ठां दीसि तां बलिउ, रखे पत्य ए तोहि. ३८१
बीजि कोठि अभिवन आविया, होइ तां होहावकार;
पायक-परिघा सघला तेहु वेगि, म लाउ वार. ३८२
त्रीजि कोठि तलिउं आविउं, सहू को जाणइ साचउं;
अभिवन जे परिघा नांखि तिहां काम न करि काचूं ३८३
दुरयोधनना पुत्र आव्या लखमण नि संग्रामः
"अभिवननि मारी करी नवखंडि [रा]खूं नाम." ३८४
एके बाणें बेहु मार्‍या दुरयोधनना पुत्र,
अभिवन कहि: "कूरव तणूं टाळूं घरनूं सूत्र." ३८५
छ माहारथी मोटा कहीइं, यूध करवा कोइ ना'वइ,
बाण मेलि आकाशि संधू, रथ तेहना भमावि. ३८६
चउथि कोठि अभिवन आविउ, मिला ते राणोराण;
सुहड सुभट साहमा थइनि, तिहां वाज्यां नीसाण. ३८७
पांचमि कोठी अभिवन आविउ,
रथि रथ हाथींइ हाथी, योधा मारी करि चकचूर;
अभिवन-भगा सुभट सिंधा नाठा जाइ दूरि. ३८८

---

८२१ कुळवत पुरुष थिकू ८२२ भांजूनि ८२३ वसूधा ८२४ धनूष ८२५ रथे पति. पाहि ८२७ तेहु. ८२८ तलीउ ८२९ नांषि ८३० दूर्योधनना. लखमण. ८३१ नरपडि. [रा] पूं ८३२ बाणे. दूरयोधनना पुत्र ८३५ बाण. मलि. संधृ ८३७ सुहड सुभट. ८४० सुभट.

छठि कोठि अभिवन आविङ, फूरवि जाणिउं "हारथा."
सुहुड सुभट तां सारि जोय,
तां अग्यार अक्षोहिणी पाड्या. ३८९

मारवानी परि तां मामि मांडी, रहिउ रोस तां थापी,
मूपस्रूप माहराजि मूंकिउं धनुप नाखिउं कापी. ३९०

धनुप तणो गण कंठि आविउ, बालक पड्यो पाछो,
मामि ते तां मूल थिकु झगडो कीधो साचो. ३९१

जीतवधावु जयद्रथ थयो, पडयां खडक ज वाली,
मूआ उपरि गाडां जाउ, जीवतां वाचा पाली. ३९२

राणी उत्तरा ते करि विलाप रे:
"चूकी माहरा सामी केरु साथ रे,
जाणिउं गर्भविधान माहरि उपनो, ३९३
मूहनि वडी विमासण थाइ,
माहरि जीवहत्या शिरि जो मंडाइ,
नही तु सामी-मिली हूं सांचरुं रे." ३९४

तेहनि ता अरजन आविया, वंबारव बहु थाइ,
अरजनइ प्रोलि आवीनि पूछीउं,
ति व्हारि कही कयाडी ई वात' ३९५
"जइद्रथि अभिवन मार्‍यो ते
मारि हुइ छि हालकलोल."
अरजनि नारिउ तेरोल. ३९६

अरजनि आयुध साचव्यां,
ति वारि जोइ जोइ नयर निवेस तु,
चतुर्भुजि चक्र आईं धरिउं, रयणी हूइ तिणि वारि. ३९७

---

८४२ सूभग ८४३ ता ८४४ मुपक्रप धनूप नाखिउ ८४७ पडक. ८४८ गाडा ८५३ आवया बहू ८५६ नाखिउ ८५७ आयूध ८५८ चतुभूजि.

चतुर्भुजइ चक्र ज चालवूं, तिहारि दीठो ते ग्रह परकासि रे.
जय[द्र]थनि लागो भ्रास,
आणी आगलि उभो राखियो रे. ३९८

ताहरि अरजनिं आयुध साचव्यां, अरजन केडि धाइ;
बाणि मस्तक उडाड्यो, गयो पितानि पासि रे. ३९९

बेहु मस्तक धरणि ढल्यां, सरगि लेइनि प्रभु सांचरया. ४००
अभिवनान कीधो जइ साद रे, लागो सोगठांनो वाद रे,
जई "पुत्र" कही बोलावियो. ४०१

"तूं आवियो अनेक ज वार,
हूं एक ज वार ताहरी यां अवतरिउ."
तिहारि भूधरि भरम भंजावियो,
अरजनतु निवारिउ शोग. ४०२

अरजनि घरि आवी सर्व प्रीछविउं,
"अबला! म धरो दोष.
थई ई, कूंअर तुहि आपणो,
हणि दुर्वाइक मूंनि दाखियां. ४०३

सांभलो सिंधो साथ, को मिथ्या म करसु विलाप;
विरभावि आवी अवतरिउ." ४०४

देअल कहि, माता सारदा! मया करे तुं माय,
एकमनां भारथ गाइ सांभलि, तेहनी ब्रह्महत्या तां जाय. ४०५
सांसि तां वेद पूराय, तेहेना पिंडनि तो प्रतीति उपजे. ४०६

---

८६० रापरो. ८६१ आयुध. ८६२ बाण. ८६३ ढल्या. प्रभू ८६५ पुत्र. बोलावयो. ८६६ आवयो. ८६७ भंजावयो. ८६९ दाखयां. ८७० करसू. ८७४ सांपि.

શબ્દકોશ

શબ્દની પછીનો અંક કાવ્યની કડીનો અંક સૂચવે છે સંક્ષેપસૂચિ નીચે મુજબ છે

અ	અવ્યય	બ વ	બહુવચન
અ ક્રિ	અકર્મક ક્રિયાપદ	બી પુ	બીજો પુરુષ
અપ	અપભ્રંશ	ભવિ	ભવિષ્યકાળ
અર્વા ગુજ	અર્વાચીન ગુજરાતી	ભૂ કૃ	ભૂતકૃદંત
આ	આજ્ઞાર્થ	મધ્ય ગુજ	મધ્યકાલીન ગુજરાતી
ઉભ અ	ઉભયાન્વયી અવ્યય	વર્ત	વર્તમાનકાળ
એ વ	એકવચન	વર્ત કૃ	વર્તમાનકૃદંત
ક્રિ વિ	ક્રિયાવિશેષણ	વિ	વિશેષણ
ત્રી પુ	ત્રીજો પુરુષ	સ ક્રિ	સકર્મક ક્રિયાપદ
ત્રી વિ	ત્રીજી વિભક્તિ	સર્વ	સર્વનામ
દે	દેશ્ય	સં	સંસ્કૃત
નપું	નપુંસકલિંગ	સં ભૂ કૃ	સંબંધક ભૂતકૃદંત
નામ અ	નામયોગી અવ્યય	સા વિ	સાતમી વિભક્તિ
પ પુ	પહેલો પુરુષ	સ્ત્રી	સ્ત્રીલિંગ
પું	પુંલિંગ	હે કૃ	હેત્વર્થક કૃદંત
પ્રા	પ્રાકૃત		

अखग (૩૪૦) પું અક્ષય સં **अक्षय** > પ્રા **अक्खय**

अखप (૧૪૫) વિ પુષ્કળ

अजर (૧૦૪) પું દીલ અરબી શબ્દ

अणगल (૧૬૮), **अणगाल** (૨૪૬) વિ પુષ્કળ સં **अनर्गल**

अणवट (૮૫) પું સ્ત્રીના પગના અંગૂઠાનું ઘરેણું

अणसरु (૧) અ ક્રિ અનુસરું સં **अनुसृ**

अणिख (૧૬૩) વિ દેખતી વેળા આંખ બંધ કરી હોય તેવી સં **अनीक्ष्** સાથે સંબંધ

अणीइं (૧૧૯) નપું. સેનામાં. સં. अनीक >પ્રા. अणीअ ઉપરથી મધ્ય. ગુજ. સા. વિ. ના इ પ્રત્યય સાથે.

अतिघण (૧૪૭) વિ. અતિઘણો. સં. अतिघन.

अथिर (૧૪૪) વિ. અસ્થિર. સં. अस्थिर.

अनिक (૨૭૭) વિ. અનેક. સં. अनेक.

अपघात (૧૭૨) પું. મુશ્કેલી. સં. उपघात.

अपणा (૨૫૩) સર્વ. આપણા. સં. आत्मनः માંથી પ્રા. अप्पणो દ્વારા મધ્ય. ગુજ. आपण માં પહેલા–બીજા પુરુષના અર્થનો વિકાસ. હિંદી अपना.

अपत्य (૧૨૨) નપું. પુત્ર.

अपोपा (૨૨૬) સર્વ. અંદરોઅંદર; પોતે ને પોતે. સં. आत्म + आत्म.

अबूझ (૯૧) વિ. અજાણ્યું. સં. बुध धातुना કર્મણિ बुध्य् દ્વારા बुज्झ થયા પછી अ + बूझ.

अबूझया (૨૭૩) વિ. સમજ વિનાના. જુઓ अबूझ (૯૧)

अमूलिक (૧૫૧) વિ. અમૂલ્ય. સં. अमूल्यक નો અર્વા. તદ્ભવ.

अवधारि (૯૨) આ. બી. પુ. એ. વ. નક્કી માન. સં. अव + धृ.

अवलिसवलि (૧૦૬) વિ. અવળીસવળી.

अवेली (૨૦૯) વિ. કવેળાના; મોડે આવેલા. સં. अ + वेला ઉપરથી.

असमानि (૧૪૪) વિ. અસમાન; અસાધારણ. સં. अ + समान.

अस्त्री (૨) સ્ત્રી. સ્ત્રી.

अहवातन (૧૮૩) નપું. અહેવાતણ; સૌભાગ્ય. સં. अविधवा + त्वन >પ્રા. अविहवात्तण, પછી ગુજ. अहिवातण એક व् ના લોપે.

अंब (૧૨૩) પું. આંબો. સં. आम्र >પ્રા. अंब.

अंबोघण (૨૧૦) નપું. ડોગળા. સં. अम्बु + अशन.

आगमो (૧૫૩) વિ. મોખરી. સં. अग्रिम.

आगि (૨૧, ૬૬, ૭૪, ૧૯૩) ક્રિ. વિ. અગાઉ; પૂર્વે. સં. अग्रे >પ્રા. अग्गे >મધ્ય. ગુજ. आगइ સા. વિ. એ. વ. ના પ્રત્યય इ સાથે.

आघु (૩૧૩) વિ. આઘો; દૂર. સં. अग्रस्मिन् >પ્રા. अग्गहिं >મધ્ય. ગુજ. आघइं ઉપરથી.

आणि (૨૦૮) નપું. આણામાં. સૌરાષ્ટ્રમાં પુત્રીને સાસરે વિદાય કરવાના અથવા દીકરાની વહુને તેડી લાવવાના પ્રસંગને 'આણું' કહે છે. સં. आनय > પ્રા. आणअ પું.

आथर (૧૯૮) પું. પીઠ ઉપરનું વજન સમતોલ રાખવા કે ભાર ઉપાડનાર પશુને ઇજાથી બચાવવા કંતાનની કે એવી બીજી વસ્તુ મૂકવામાં આવે છે તે. સં. आ-स्तर.

आयस (૫૨) પુ. આદેશ; આજ્ઞા. સં. आदेश > પ્રા. आएस.

आरणि (૨૭૩) નપું. અરણ્યમાં; વનમાં.

आरेणि (૨૪૧) સ્ત્રી. વાડ. સં. आरण्यक ઉપરથી મળેલો લક્ષ્યાર્થ.

आल (૨૨૮) વિ. ખોટું. સં. अलीक.

आस (૨૫૦) સ્ત્રી. દિશા. સં. आशा.

आहीरडि (૩૫૮) વિ. આહીરોના (વાસમાં). સં. आभीरक

आंब (૯) પું. આંબાના વૃક્ષ. જુઓ अंग (૧૨૩)

इंधणा (૩૧૮) પું. બાળવાનાં લાકડાં. સં. इन्धन.

ई (૩૪) સર્વ. એ. સૌરાષ્ટ્રમાં અત્યારે પણ પ્રચલિત રૂઢપ્રયોગ.

ईम (૩૩) ક્રિ. વિ. આ પ્રમાણે. સં. एवम्, અપ. एम ના વિકાસમાં થઈને.

उआरणा (૩૧૦) નપું. ઓવારણાં. સં अप-वारण.

उकलिउ (૩૬૩) ભૂ કૃ. ઊકળ્યો.

उगनीआ (૮૩) નપું. કપાળ પર પહેરવાનું આભૂષણ. 'માધવાનલ-કામકંદલા કથા' માં उगनीआं असीधार એવો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી તે તલવારનાં પાનાં જેવાં લટકતાં આભૂષણ હશે, એમ લાગે છે.

उचाटचो (૧૭૨) ભૂ. કૃ. ઉચાટ-ચિંતાવાળો થયો. સં. उच्चट्ट ના પ્રેરકના રૂપ ઉપરથી.

. उचीतु (૬૮, ૭૫) ક્રિ. વિ. ઓચિંતાં. अचिंत्य.

उछो (૨૮૨) વિ. ઓછો; અધૂરો.

उजाइ (૪૫) સં. ભૂ. કૃ. દોડીને. સં. उत् + या > પ્રા. उज्जा ઉપરથી.

उझह (૧) નપું. ऊझरू નું પ્રાસ મેળવવા કરી લેવામાં આવેલું રૂપ.

उपचार (६५) पु આચાર, રીત સ उपचार

उलखा (२०२) ભૂ કૃ ઓળખ્યા સ अव–लक्षित

उम्भा (२३३) પુ ઠપકો સ उपालम्भ

उलावी (२७२) સ ભૂ કૃ અવલંબન આપી સ उद् + लम्ब्

उहुरा (७१) ક્રિ વિ પાસે નજીક અર્વા ગુજ 'ઓરા'

ऊगटि (२८७) સ્ત્રી સુગંધી પદાર્થોનો લેપ

ऊजणू (१५४) નપુ કન્યાને સાસરે વિદાય કરવી તે આણું સ उज्झन >प्रा उज्झण (ત્યાગ)

ऊभारयु (८३) સ ક્રિ ઊભુ રાખ્યુ સ ऊर्ध्व >प्रा उब्भ, પછી પ્રેરક

ऊम्ग (२०२) સ્ત્રી ઉમગ, ઉત્સાહ

ऊसरीइ (१३८) ભાવે પ્રકૃતિનુ રૂપ ઓસરે ખસી જાય સ अप + सृ >प्रा ओसर

एतलइ (३०) ઉભ અ એટલે પ્રા एत्तिअ >અપ एत्तुल

एतलि (४५) જુઓ एतलइ (३०)

एकोइ (२५१) વિ એક પણ સ एक अपि

ओडि (८३) સ ક્રિ ઓડે લગાવે

कछ (२५४) પુ કચ્છ પ્રદેશ(ના)

कराही (१५७, १६२) વિ શિકારી લચ્ચી

कवाडी (२८५) વિ. પ્રપંચી, જૂઠી

कमळ (१४२) નપુ શીશરૂપી કમળ (વક્રોક્તિ)

करजलो (३७०) પુ મ્યુજાનો એક પ્રકારનો છોડ

करदइ (७५) ક્રિયાતિપત્યર્થનુ રૂપ કરત સંસ્કૃત વર્તમાનકૃદંતમાથી વિકસીને ગુજરાતીને મળેલ

करहु (३२३, ३३२) પુ ઊંટ સ करभ

कमणि (८२) નપુ બાધવાના આભૂષણમા ઇ સા વિ એ વ નો પ્રત્યય

कहु (४६) આ બી પુ એ વ કહો સ कथयत >અપ कहहु (બ વ), कहु (એ વ)

काछडा (११६, २८३) पुं. કાછડો; કછોટો; તે ઉપરથી લડવાની, યુદ્ધની તૈયારી.

काला (७) वि. અણસમજુ. સં. कल 'અસ્પષ્ટ મધુર ધ્વનિ'ના અર્થમાં છે. તેમાંથી આ અર્થ વિકસ્યો છે.

काहरिं (३५९) અ. ક્યારે.

किहाडा (५८) वि. એક જાતના ઘોડા. कालखम, हस, मोर, मुकराणा, मांडेवा, खुरसाणा એ જુદા જુદા પ્રકારના અશ્વોને સૂચવતાં નામ છે.

कुरवदल (३६) નપું. કૌરવોનું દળ.

कुली (२९५) સ્ત્રી. કળી. સં. कली.

कुलिवट (११८) પું. કુળવટ; કુલીનતા. સં. कुल + वर्त्मा.

कूइ (२६१) સ્ત્રી. કૂઈમાં, કૂવામાં. સં. कूप > પ્રા. कुअ > અપ. कूउ. इ સા. વિ. એ. વ. પ્રત્યય.

कूडं (३४) નપું. કપટ. સં. कपट.

कूबडो (५७) वि. બેડોળ અંગવાળો. સં. कुब्जकक: > પ્રા. कुब्बडओ > અપ. कुब्बडउ > મધ્ય ગુજ. कुब्बडउ, પછી ટૂંકવાતાં.

कूंपु (२८४) પું. કૂંપો.

केती (२५०) वि. કેટલી. પ્રા. केत्तिअ.

केहनि (१५) સર્વ. કોની જુઓ केहु (४५)

केही (४६) સર્વ. કઈ. જુઓ केहु (४५)

केहु (४५) સર્વ. કેવો. અપ. एहु < સં. एव: ના આભાસસાદૃશ્યે મળેલા केहनुं નરજાતિનુ રૂપ.

कोटि (२०६) સ્ત્રી. ડોક. कोट + સા. વિ. એ. વ. પ્રત્યય इ.

कोडि (७) સ્ત્રી. કરોડની સંખ્યા. સં. कोटि > પ્રા. कोडी > અપ. कोडि.

कोरडी (२५४) સ્ત્રી. એ નામે ઓળખાતા પાણીદાર ઘોડા.

कृष्ण-मगां (६) वि. કૃષ્ણે ભગાડેલાં-નસાડેલાં.

क्षुर (१६६) સ્ત્રી. ખરી. સં. क्षुरा.

खत्ती (२६३) પું. ક્ષત્રિય. સં. क्षत्रिय.

खड्हकि (२०६) अ. क्रि. खळेहे; अवाज करे.

खांगु (१३२) वि. ठांक ढाळीने त्रांसु.

खिगाल (३६) पुं. विनाश. सं. क्षयकाल.

खीटली (८३) नपुं. कपाळ पर पहेरवानुं घरेणुं. 'माधवानल–कामकंदला कथा'मां खेडां सरखी खींटली एवो उल्लेख छे: ते परथी ते ढाल जेवी गोळाकार हशे एम लागे छे.

खीरवास (४०) नपुं. बारीक सफेद रेशमी वस्त्र. सं. क्षीर + वासस्

खीरोदक (४०) नपुं. बारीक सफेद रेशमी वस्त्र. सं. क्षीर (दूध) + उदक (पाणी).

खुल (१८३) पुं. खोळो. प्रा. दे. खोल = वस्त्रनो एक भाग; ते उपरथी.

खोडि (११६) स्त्री. खोड; खामी; ऊणप दे प्रा. खोडी.

गइ (१५२) पुं. हाथी. सं. गज>प्रा गय.

गउ (४) भू. कृ. गयो.

गणि (२४७) पुं. दोरीओ. सं. गण + स्त्री. वि. ओ. व. प्रत्यय इ

गणो (२१) भू. कृ. गण्यो; गणना करी. सं. गणित.

गयदा (१५३) पुं. हाथी. सं. गजेन्द्र >प्रा. गयंद.

गरथ (१६०) पुं. धन–संपत्ति.

गंगजमन (१४) स्त्री. गंगा-जमनी प्रकारनुं वस्त्र—पिछोडी.

गाइ (१४८) स्त्री. गाय. सं. गौ.

गाला (१४८) पुं. गाळा; गायना गळानी मोरी.

गिरुआ (१) वि. मोटा. सं. गुरु.

गुलि (२५) पुं. गोळ पडे. सं. गुड>मध्य.गुज.गुल + स्त्री. वि. ओ. व. नो प्रत्यय इ.

गूझ (१०१) नपुं. गुप्त वात. सं. गुह्य.

गोपर (२७७) पुं. गोबरछाणुं. सं. गोमय.

गोफणो (१७७) पुं. अंबोडे लटकाववानुं स्त्रीओनुं घरेणुं. सं. गुफन >प्रा. गुफण.

गोमट (१९०) નપું. ગૌશાળા.

घनंतर (९१) વિ. વધારે ધન; ઘણુ ભયંકર.

घरघरणी (१३२) સ્ત્રી. ઘરની ગૃહિણી. સં. गृह + गृहिणी.

घाड (११९) વિ. ગાઢ. સં. गाढ.

घालि (९८) સં. ભૂ. કૃ. ઘાલીને. દે. પ્રા. पल्ल.

चकसि (१७३) અ. ક્રિ. ભવિ. ત્રી. પુ. એ. વ. ચકશે; લડશે.

चलाणी (३०५) સ્ત્રી. चलाणां (३८३) નપું. વાટકી, વાટકા.

चाकि (१८१) નપું. ચકે; ગોળ ભ્રમણમાં. સં. चक्र.

चुक्क (१०८) પું. ચોક. સં. चतुष्क > પ્રા. चउक्क.

चुरंग (२४) વિ. ચારે અંગની. સં. चतुर् + अंग.

चुहुवटां (१९०) નપું. ચૌટાં; બજાર. સં. चतुर् + हट्ट > પ્રા. चउहट्ट.

चूआ (२९७) નપું. સુગંધી તેલ. સં. च्युतक.

छइ (८, ३५) અ. ક્રિ. છે. પાલિ अच्छति > પ્રા. અપ. अच्छइ.

छबि (१६१) સ. ક્રિ. છબે; સ્પર્શ કરે. પ્રા. દે. छिव, छव = સ્પર્શ કરવો.

छमछर (२७४) નપું. સંવત્સર; વર્ષ. સં. संवत्सर.

छलु (९६) સ. ક્રિ. છેતરું. સં. छल.

छासि (२३१) સ્ત્રી. છાશ. દે. પ્રા. छासी.

छेक (१६५) પું. છેડો.

छेह (२१९) પું. દગો.

छेह (३४४) પું. છેડો. સં. छेद.

छोह (१३७) પું. ક્ષોભ. સં. क्षोभ.

जगीस (८६, २७४) વિ. જાણીતી, જાણીતા. સં. जिगीषा = 'જીતવાની ઇચ્છા' ઉપરથી.

जणि (२६०) નપું. જણે. સં. जन.

जमल (२३२) નામ. અ. જોડમાં; પાસે. સં. यमल (જોડું) > પ્રા. जमल (જોડ).

जलहर (१४६) નપું. વાદળું. સં. जलधर.

जंत (६६) પું. જીવ. સં. जन्तु.

जपि (२२९) સ. ક્રિ. કહે. સં. जल्प्.

जंवारि (१९१) ક્રિ. વિ. જ્યારે. મધ્ય ગુજ. जि–वारइ.

जाइ (१६५) અ. ક્રિ. વર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ. જાય. સં. याति.

जाइवानो (११७) હે. કૃ. જવાનો. સં. या.

जाची (१८४) ભૂ. કૃ. યાચેલી. સં. याच्.

जाय (१५३) પું. જાયો; પુત્ર. સં. जात.

जायो (२) સ. ક્રિ. જન્મ્યો. સં. जात.

जालि (१९६) સ્ત્રી. જાળ; ભેદપ્રપંચ. સં. जाल નપું.

जाहरि (१५८) ક્રિ. વિ. જ્યારે. મધ્ય.ગુજ. जि–वारइ.

जिवारि (१२) ક્રિ. વિ. જ્યારે. મધ્ય. ગુજ. जि–वारइ.

जीतूं–फलूं (२५) નપું. જીતેલું ફલક.

जीम (३८) સ્ત્રી. જીમિ. એક જાતનું વસ્ત્ર. સૌરાષ્ટ્રમાં અત્યારે કાઠી સ્ત્રીઓ ઘાઘરાને બદલે કમ્થાઈ રંગનું કપડું પહેરે છે તેને 'જીમિ' કહે છે.

जीवी (३७) સ્ત્રી. જીવન. સં. जीवित >પ્રા. जीविअ નપું.

जुउ (२२) આ. બી. પુ. એ. વ. જુઓ. સં. द्योतयत >પ્રા. जोअउ > અપ. जोउ.

जेतलइ (४२) ઉભ. અ. જેટલે; જ્યારે. પ્રા. जेत्तिअ >અપ. जेत्तुल.

जोइ (१५१) સ્ત્રી. જ્યોતિ. સં. ज्योतिस् નપું.

जोयण (६१) પું. જોજન; ચાર ગાઉનું અંતર. સં. योजन.

झंप (१४५), झाप (२६१) સ્ત્રી. કૂદકો. સં. झम्पा.

झाल (८३) સ્ત્રી. કપાળ પર પહેરવાનું આભૂષણ.

झाल्य (७), झाला (१३४) સ્ત્રી. જ્વાળા. સં. ज्वाला.

झूझ (६१) નપું. યુદ્ધ. સં. युद्ध.

झोटाविउ (१४५) ભૂ. કૃ. ઝૂંટાવ્યો.

टींडूं (८३) નપું. કપાળ પરનું આભૂષણ કે સુશોભન. સં. तिलक.

टोडर (૯૮, ૧૯૮, ૧૯૯) વિ. (લક્ષણાથી) સુંદર.

ठाम (૫) નપું. ઠેકાણું; જગ્યા. સં. स्थामन् (સ્થિરતા, મજબૂતી) > પ્રા. ठामं > અપ. ठामु

ठाय (૪) નપું. ઠેકાણું; જગ્યા. સં. स्थात.

ठाहि (૧૧૭) નપું. સ્થાન. સં. स्थात.

ठां (૩૮૧) ક્રિ. વિ. ત્યાં. સં. स्थात > પ્રા ठाअ.

डंकणु (૧૪૫) પું. ડંખ. સં. दश् ધાતુનો ગુજ. વિકાસ.

डंकिउ (૧૮) ભૂ. કૃ. ડંખી. સં. दश्

डंबर (૬૧) પું. ધૂળની આંધી સં. डबर

डोहीउ (૧૪૨) ભૂ. કૃ. ડહોળ્યું. પ્રા. डोह [रवसइ सा विसहारिणी बे कर चुंबिवि जीउ, पडिबिंबिअ-मुंजालु जलु जेहिं अडोहिउ पीउ. अडोहिउ = નહિ ડહોળાયેલું; સ્વચ્છ. (સિદ્ધહૈમ, ૮-૪-૪૩૯)]

ढुकडो (૨૨૦) ક્રિ. વિ. નજીક; પાસે.

तणखा (૧૬૩) પું. અગ્નિના તણખા.

तपि (૮૩) અ. ક્રિ. તપે છે; ચળકે છે. સં. तप्

तरवर (૧૦) નપું. વૃક્ષ. સં. तरुवर

तविल (૧૪૯) નપુ. એક પ્રકારનુ સુષ્પવાદ્ય.

तावोगल (૪૧૪) પું. વૈદ્ય.

तां (૨૪, ૩૦, ૩૧, ૩૪) ક્રિ. વિ. તો. સં. तावत् > અપ. ताम.

ति (૨૩) સર્વ. ત્રી. વિ. એ. વ. તેં; તારા વડે. સં. त्वया > પ્રા. तइ > અપ. तइं.

तिणि (૧૩) વિ. સા. વિ. એ. વ. તે. મધ્ય. ગુજ. तेणइ.

तिविर (૩૧૫) વિ. તીવ્ર. સં. तीव्र.

तिहारइ (૧૨), तिहारि (૪૯, ૬૭) ક્રિ. વિ. ત્યારે. મધ્ય. ગુજ. ति-वारइ.

तिहांथिउ (૨૭) ક્રિ. વિ. ત્યાંથી. સં. तस्मात् > અપ. तहां; સં. स्थितवम् > પ્રા. थिअ > અપ. थिउ.

तिहांथु (૫) ક્રિ. વિ ત્યાથી. સં. तस्मात् > અપ. तहां; સં. स्थितः > પ્રા. थिओ > અપ. थिउ.

तीर (૩૧૪, ૩૧૬) નપું. કાંઠો. (લક્ષ્યાર્થથી) નજીક.

तीरि (૪) નપું. तीर + इ સા. વિ. એ. વ. પ્રત્યય. કાંઠા ઉપર; (લક્ષણાથી) નજીક.

तु (૧૮) ઉભ. અ. તો. સં. ततः > પ્રા. तओ > અપ. तउ.

तुमचु (૧૨૬) સર્વ. તમારે. चु ૯ઠ્ઠી વિ. નો પ્રત્યય. પ્રા. तुम्ह અને સં. પ્રત્યય त्य > પ્રા. च्च દ્વારા.

तूठा (૨૭૧) ભૂ. કૃ. તૂઠયા; તુષ્ટ થયા. સં. तुष्ट.

तूर (૧૦૯) નપું. મુખથી વગાડવાનું ભૂંગળ જેવું વાદ્ય. સં. तूर्य

तेजी (૨૭) વિ. પાણીદાર ઘોડા. "'તાજી' એટલે ફારસીમાં 'આરબ,' એ ઉપરથી અરબી ઘોડાને પણ 'તાજી–તેજી' નામ મળ્યું." (ડૉ. સાંડેસરા: 'શબ્દ અને અર્થ')

तोखार (૩૮) પું. 'તુખાર'—તોખારિસ્તાન પ્રદેશના ઘોડા વખણાતા, તે ઉપરથી પાણીદાર ઘોડા.

त्रबक (૧૦૯) નપું. ત્રાંસા જેવું વાદ્ય. સં. त्र्यम्बक.

त्राडणी (૨૭૬) સ્ત્રી. ત્રાડ; ભયથી નીકળતો મોટો અવાજ.

त्रिणि (૧૪૩) વિ. ત્રણ વડે. त्रिण + ત્રી. વિ એ. વ. પ્રત્યય इ

त्रीछि (૧૫૭) વિ. તીરછે. સં. तिरश्चकम् > પ્રા. तिरच्छअ > અપ. तिरच्छउ. અર્વા. ગુજ. તીરછું.

थान (૧૪૦) નપું. સ્તન. સં. स्तन.

थिउ (૨૬) ભૂ. કૃ થયો. સં. स्थित: > પ્રા. थिओ > અપ. थिउ.

थिकु (૮, ૨૬) અનુગ. થી. પ્રા. थक्कअ માંથી थक्कउ, थिकउ ઉપરથી.

ददामां (૧૧૦) નપું. ઢોલ જેવું વાજિંત્ર.

दनतर (૩૩) પું. વધુ દિવસ. સં. दिन + अतर.

दवला (૨૩૨) વિ. અણમાનીતું; અણગમતું. સં. दुर्लभ ઉપરથી અર્થભેદ થાય છે. મધ્ય. ગુજ. दुह्लिउ, दुहुलउं.

दामण (૩૨૩) નપું. દોરડાં; બંધ. સં. दामन्.

दिणयर (૧૪૮) પું. સૂર્ય. સં दिनकर.

दीह (२४८) પુ. દિવસ. સં. दिवस > પ્રા. दिअह-

दुमर (२६९) વિ. દુર્ભર. સં. दुर्भर.

दुर्वाक्क (४०३) નપુ. દુર્વાક્ય. સં. दुर्वाक्य.

दुहु (१७) વિ. બે. સં. द्वि + खलु > પ્રા. बे + हु.

दूयारिका (२०) સ્ત્રી. દ્વારિકા.

दोरडी (८२) સ્ત્રી. ગળામાં પહેરવાનુ આભૂષણ. દે. પ્રા. दोर-

दोला (२५४) સ્ત્રી. હિંડોળો.

द्रव (२६२) નપું. દ્રવ્ય. સં द्रव्य.

घण (२३४) નપું. ધન. સં. धन.

धवल (७९) નપું. મંગલ પ્રસંગોએ ગવાતું ગીત; ધોળ. સં. धवल.

धंधोडी (३) સ્ત્રી. રમવાનું કોઈ સાધન.

धाणि (१४०) સ્ત્રી. ધાવણ.

धोरी (१११) પું. ધુરા ધારણ કરનાર; મુખ્ય; મોટો. સં. धुर्य.

ध्रास (३९८) પું. ધ્રાસકો.

न (१५२) અ. ભારવાચક 'ને.' જુઓ नि (२४)

न-दोसी (१९६) વિ. દોષ વિનાની. સં. निर्दोष ઉપરથી.

नलाडि (३०९, ३१९) નપુ. કપાળમાં. સં. ललाट.

नवगर (८२), नवघर (८३) વિ. નવ ગ્રહનાં રત્નોવાળું આભૂષણ. સં. नवग्रह.

नवि (२०, २१) ક્રિ. વિ. નવ; નહિ. સં. न + अपि.

नातउ (२२४) પુ. નાતો; સંબંધ. સં. ज्ञाति > પ્રા. नाति ઉપરથી.

नाथियु (१४३) ભૂ. કૃ. નાથ્યો; કાબૂમાં લીધો. સં. नाथ् ઉપરથી.

नापीइं (२१९) અ. ક્રિ. न + आपीइं; ન આપીએ. સં. अर्प्- નું વર્ત. કર્મણિ ત્રી. પુ. એ. વ. અપ. अप्पियइ ઉપરથી વર્ત. કર્તરિ પ. પુ. બ. વ. નો પ્રયોગ-વિકાસ.

नादि (२५९) પું. આનંદથી. સં. नन्द्

नि (२४, १७) અ. ભારવાચક 'ને'. સં. नु ઉપરથી.

नि (१८, ३८, ५७, २५४) ઉભ અ ને, અને સ. अन्यानि > પ્રા अण्णाइ > અપ अन्नइ > મધ્ય ગુજ अनई-इ > नइ-इ, પછી ટૂંકાવાતા

नि (१५, २५) અનુગ ને સ वर्ण- > પ્રા वन्न- > મધ્ય ગુજ. वन -, न- + इ સા વિ નો પ્રત્યય

निखेवा (१८१) પુ નિક્ષિપ્ત, નાખેલા સ निक्षप

निटोल (३६१) વિ જેની સમાનતા નથી તેવુ

नितर (८०) નપુ નેત્ર, આખ સ नेत्र

निरदउ (१७) ભૂ કૃ દળી નાખ્યો, નાશ કર્યો સ निर्दलित

निरवाणि (१७) ક્રિ વિ નક્કી સ निर्वाण(= મૃત્યુ) ઉપરથી

निसपति (१४६) સ્ત્રી નિષ્પત્તિ સ निष्पत्ति

निसि (१७१) સ્ત્રી રાત્રી સ निशा

निं (२८) અનુગ ને જુઓ नि (१५)

निं (३२) ઉભ. અ ને અને જુઓ नि (१८)

नीपायाँ (२९९) ભૂ કૃ નિપજાવ્યા, તૈયાર કર્યા. સ निष्पादित

नीलाड (८५) નપુ કપાળ સ ललाट > પ્રા णिडाल મધ્ય ગુજ મા नलवट પણ પ્રચલિત છે અહી સા વિ એ વ પ્રત્યય અધ્યાહાર છે

नुगि (२५०) અ ક્રિ न + ऊगि ન ઊગે

नेउर (१९७) નપુ નૂપુર, પગની ઘૂટી ઉપર પહેરવાનુ સ્ત્રીઓનુ એક ઘરેણુ સ नूपुर

नोहि (११८) અ ક્રિ न + ओहि, ન લાવે

नोल्मुही (१६३) વિ નોળિયા જેવા મુખવાળી સ नकुल-मुखी

पइआल (२१) નપુ પાતાળમા સ पाताले > પ્રા पायाले

पखि (३६, १३८) પુ સા વિ બાજુએ સ पक्ष

पगोलो (३३५) સ્ત્રી પરોણુ સ परवूत

पडलो (८२) પુ પડલુ, લગ્ન વખતે કન્યાને વરપક્ષ તરફથી આપવામા આવતી પહેરામણી સ. पुर (=પડો) ના વિસ્મરણમા

पणि (४६) ઉભ અ પણ સ पुन > અપ पुणु

पत्तलि (२८८) સ્ત્રી પત્તી; વનસ્પતિની પાતરી સ पत्रिका

परघल (१४६) વિ પુષ્કળ સ अनर्गल પરથી મધ્ય ગુજ अनघल, अणघल ના આભાસસામ્યે

परठिउ (१५८) ભૂ કૃ પરઠચો, મૂકયો સ परि + स्थानु પ્રેરક परिस्थाप् > પ્ર परिट्ठाव > મધ્ય ગુજ परठ એને સ इत > પ્રા इओ > અપ इउ એ ભૂતકાળનો પ્રત્યય લાગતા

परठ्यु (४२) ભૂ કૃ જુઓ परठिउ (१५८)

परति (४७) નામ અ તરફ સ प्रति

परहुणा (१८३, २०५, २०८, २०८) પુ મહેમાન અતિથિ સ प्राघूर्णक

परि (४६) સ્ત્રી પેઠ રીત સ प्रकार > પ્રા पयार > અપ पयर > મધ્ય ગુજ पइर

परि परि (६५) ક્રિ વિ જુદી જુદી રીતે જુઓ परि (४६)

परिअच (६४) સ્ત્રી પડદો સ परिच्छद > પ્રા परिच्छअ

परिघा (३८२) પુ પરિઘ ધારણ કરનાર યોદ્ધા સ परिघ ઉપરથી

पल्णावो (५८) આ ખી પુ બ વ ના ઉપર પલાણ-જીન, બેઠક મૂકો સ पर्याण > પ્રા पल्लाण નો વિકાસ

पलतु (२५८) વર્ત કૃ પળતો દોડતો સ पलायत्

पलेवणू (२४६) નપુ પ્રલેપન લીંપણ, નિરર્થક ક્રિયા સ प्रलेपन

पल्हाणो (१६८) આ ખી પુ એ વ જુઓ पल्णावो (५८)

पवाडा (२७७) પુ પરાક્રમ સ प्रवात

पसाइ (४१, ३३२) પુ ખુશાલીની – કૃપાની ભેટ સ प्रसाद > પ્રા पसाय

पागडि (१५८) નપુ પેગડામા સ पदाग्र > પ્રા पअग्गो > અપ पअग्गु > पाग + સ્વાર્થે ड + સા વિ એ વ પ્રત્યય इ

पागरण (१३४, २१४) નપુ ઓઢેન-પહેરેલુ વસ્ત્ર

पाठी (१३) સ્ત્રી પાટી, સ્લેટ સ पृष्ठका

पात्र (२०८) नपु ગણિકા નર્તિકા સ पात्र

पात्तली (२१८) स्त्री પાંદડી, વનસ્પતિની પાતરી સ पत्रिका

पावड (३१७) पु પાવડો, ...

पाग्गु (१८१) पु પાનો પાનની જાતનો પ..

पासो (८) पु પાસુ, પડખુ, બગલ સ पार्श्वक

पिंगग (३१८) वि પાંગળા સ पङ्गु

पिआल (१६०) नपु પાન .. જુઓ पइआल (२१)

पिसी (१८) स्त्री .. .. પેસી स प्रविश्य > प्रा पइसिअ.

पुरस (१७२) पु पुरुष

पुरहुगा (२०१) पु જુઓ परहुगा (१०३)

पुहुर (११) पु પહોર સ प्रहर

पुहुवि (२३७) स्त्री પૃથ્વીમાં સ पृथ्वी

पेड (११) स्त्री પેટી

पग्गी (१८७) वि મોટી સ. ..

पोत्तिया (३००) नपु ધોતિયાં પ્રા पोत्त = वस्त्र

फड (३ ८) फहि (. ८) पु પ્હો પ્રભાત स प्रभात

फयाणू (१६८) नपु પ્રયાણ સ प्रयाण

फोलि (२०५) स्त्री પોળનો દરવાજો સ प्रतोलि > प्रा. पओलि

बणारव (२८१) वि ફૂદામાં બાંધેલી હોય તેવી (સુગંધિત)

बबारव (३ ५) पु ભમરાનો અવાજ, ભમર-ગણ સ बुम्बारव

बाजूबंध (८४) पु કોણી અને ખભાની વચ્ચે પહેરવાના આભૂષણ

बाह (१८०) स्त्री બાથ સંબંધાર્થે ' ચૂડી

बाहि (१९१) स्त्री બાથે बाह + आ वि એ व प्रत्यय इ सं बाहु

बिरखि (२०३) पु બેરખામ.. જુઓ बिहरखा (८४)

बिहरखा (८४) पु હાથના કાંડા ઉપર પહેરવાના આભૂષણ

बिहु (३६) वि બેઉ સ द्व + खलु > प्रा बे-खु > बेहु

बुज्झवइ (१२१) स. क्रि. સમજાવે. સં. કર્મણિ बुध्य् > પ્રા. बुज्झ ઉપરથી મધ્ય. ગુજ. પ્રેરક રૂપ.

भमहि (१६१) સ્ત્રી. ભમર સં. ભ્રૂ.

भमुहि (२८०) જુઓ भमहि

भयु (१०४) ભૂ. કૃ. થઈ. સં. ભૂત. અત્યારે વ્રજ ભાષામાં પ્રયોજાય છે.

भरड्ड (३१८) પું. બ્રાહ્મણ; પૂજારી.

भरुआडि (५७) પું. માથાભારે; અર્વા. ગુજ. 'ભરાડી.'

भामणां (१०७) નપુ. ઓવારણાં.

भार (१०) પું. બાર મણ વજન.

भावि (११५) અ. ક્રિ. ભાવે; ગમે. સં. ભૂ ના પ્રેરકનો ગુજ. અર્થવિકાસ.

भांगर (२५४) પું. એક જાતના ઘોડા.

भीति (७४) સ્ત્રી. ભીંત સં. भित्ति.

भीभर (२७९) વિ. વિહ્વલ. સં. विह्वल > પ્રા. भिंभल.

भृगार (२१०) પું. સોનાનો નાનો કળશ. સં. भृगार.

भूलो (३५१) પુ. ભરોસો.

मजीठी (१६१) વિ મજીઠ (એક વનસ્પતિ) જેવો રાતો. સં. मञ्जिष्ठा ઉપરથી વિકસિત.

मदमिगल (९८, १७४) પુ મદથી મત્ત હાથી. સં. मद+मदकल > પ્રા. मयगल.

मनछा (३५६) સ્ત્રી. મનની વાત; ઇચ્છા. સં. मनीषा.

मया (४०५) સ્ત્રી. કૃપા.

महिरां (८०) નપુ. માહ્યરામાં. સં. मातृगृह > પ્રા. माअहर પરથી, સં. નારીજાતિના आम् પ્રત્યયનો અવશેષ લાગતાં.

मही (१४३) સ્ત્રી. પૃથ્વી.

मडि (१४७) અ. ક્રિ. માંડે; મૂકે; આપે. સં. मण्ड्.

मडि (२५०) અ. ક્રિ. શોભે સં. मण्ड्

माइ (१८) વર્ત. ત્રી. એ. વ. સમાય. સં. माति > પ્રા. અપ. माइ.

माण (૧૫૩) પું. માન; ગર્વ. સં. मान.

मालीइ (૧૯૨) પું. માળિયે; માળ ઉપર. माली + સા. વિ. એ. વ. પ્રત્યય इ. સં. माल.

माहाव (૧૦૪) પું. કૃષ્ણ. સં. माधव.

मांग (૩૦૪) પું. પૂરણપોળી જેવી એક પ્રકારની રોટલી.

मांहि (૧૬૬) અ. ક્રિ. માંડે; મૂકે. સં. मण्ड्.

मि (૨૩) સર્વ. ત્રી. વિ એ. વ. મેં. સં. मया > પ્રા. मइ > અપ. मइ, मइं.

मित्त (૩૫૬) સ્ત્રી. મીટ.

मिदाणव (૮) પું. મયદાનવ; દેવોના સ્થપતિ. સં. मयदानव.

मिल्हीइ (૧૮૩) સ્ત્રી. બિલાડીએ; મેલડી માતાએ.

मिहिल्ही (૧૮૪) સ્ત્રી. મેલડી માતા; મહિલા.

मुगता (૩૮) નપું. મોતી. સં. मुक्ता.

मुहवि (૯) સ્ત્રી. મહુડાનાં વૃક્ષ. સં. मधूक.

मूझी (૨૦) સં. ભૂ. કૃ. મૂંઝાઈ. સં. मुह्यति > પ્રા. मुज्झइ ઉપરથી.

मूडा, मूहडा (૭૧) વિ. સોળ અથવા વીસ મણનું વજન.

मूह (૧૬) સર્વ. મારા. અપ. महु

मूहनिइं (૧૨૫), मूंहनि (૧૫) સર્વ. મને. અપ. महु.

मूहने (૬૨) સર્વ. મને. જુઓ मूह (૧૬)

मेलाण (૬૧), मेहलाण (૯૦) પું. પડાવ. સં. मिल् ધાતુના मेलन નો ગુજ. માં વિકાસ.

मोकलइ (૩૧૫) વિ. મોકળે; છૂટે. સં. मुक्त.

मोगर (૧૧૯) વિ. મોટું; બળવાન. સં. मुद्गर પરથી લક્ષ્યાર્થે.

मोगरी (૯) સ્ત્રી. વૃક્ષવિશેષ. સં. मुद्गर

रखे (૧૩૩) ક્રિ. વિ. કદાચ – ઉત્પ્રેક્ષામાં. સં. रक्षति > પ્રા. रक्खइ ઉપરથી.

रढि (૨૬૦) સ્ત્રી.. રઢ; હઠ.

रणमाल (१२१) स्त्री. રણમાળા; યુદ્ધમાં જનારને પહેરાવવામાં આવતી વિજયમાળા.

रणवट (११२) સ્ત્રી. રણવાટ; યુદ્ધનો માર્ગ. સં. रण-वर्त्मा

राइ (३९) પું. રાજાએ. સં. राजा > પ્રા. राया ઉપરથી ત્રી. વિ. એ. વ.

राखडी (८२) સ્ત્રી. માથા ઉપર આગળના ભાગમાં વાળમાં ભરાવવાનું આભૂષણ. સં. रक्षा ઉપરથી.

राणोराणि (१४०) સ્ત્રી. અનેક રાજાઓનો સમૂહ. સં. राजन् ના राज્ઞ- રૂપનો વિકાસ.

राधावेध (२२८) પું. સ્વયંવરમાં કરેલો મત્સ્યવેધ.

रामति (१०६, १७८, १७९) સ્ત્રી. રમત.

राया (२५३) વિ. મોટા. સં. राजा > પ્રા. राया.

राव (७४) સ્ત્રી. ફરિયાદ.

रावलि (३१५) નપું. રાજમંદિરે. સં. राजकुल પરથી रावल + સા. વિ. એ. વ. પ્રત્યય इ.

राहि (२०३) પું. રાહુ. સં. राहु.

राहि (३१५) પું. માર્ગમાં. राह + સા. વિ. એ. વ. પ્રત્યય इ.

राहु (३१६) પું. રાહદારી; વટેમાર્ગુ.

रीर (३१६) સ્ત્રી. ચીસ.

रुख (३६८) નપું. વૃક્ષ. સં. वृक्ष > પ્રા. रुक्ख.

रुंवता (३१७) વિ. કુસ્તી કરતા.

रुंनूं (१३५) નપું. રુદન; આંસુ.

रोलिउ (२२) ભૂ. કૃ. રોળ્યો. દે. પ્રા. रुल धातु પરથી પ્રેરક રૂપ.

लघ-वइ (१२२) વિ. સ્ત્રી. લઘુ વય. સં. लघु-वयस्

लहूउ (१२९), लहुडु (१५२) વિ. નાનો. સં. लघुक > પ્રા. लहुअ.

लंक (२७९) પું. કેડ.

लाइ (११२) આ. બી. પુ. એ વ. લાવ. દે. પ્રા. ला ધાતુ.

लाइ (१६५) વર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ. લાવે. પ્રા. लाइ.

लाधु (३३) ભૂ. કૃ. લાધ્યો. મળ્યો. સં. लब्धक > પ્રા. लद्धअ.

लाम्वि (४०) પું. જાતવંત ઘોડાઓનો સમૂહ.

લાદૂર (૫૬) સ્ત્રી. કોઈ લાંબા દાંતવાળું પશુ.

લિ (૪૦, ૪૧) આ. બી. પું. એ. વ. લે. દે. પ્રા. ला ધાતુ.

लिउ (૮) ભૂ. કૃ. લીધો. દે. પ્રા. ला ધાતુ.

लीवूं (૩૪) ભૂ. કૃ. મેળવ્યું. દે. પ્રા. ला ના વિકાસમાં लिद्ध > लीध.

लेंठ (૧૫૨) વિ. નકામી; ખોટી. સૌરાષ્ટ્રમાં 'લુચ્ચા'ના અર્થમાં 'લેંઠકો' શબ્દ પ્રચલિત છે. સં. लण्ठ.

वरसालइ (૨૯૫), वरसालि (૧૬૫) પું. વર્ષાઋતુમાં. સં. वर्षाकाल > પ્રા. वरिसाआल, वरिसाल, એમાંથી वरसाल + સા. વિ. એ. વ. પ્રત્યય इ.

वरासीउ, विरासीउ (૧૧૧) ભૂ. કૃ. અયોગ્ય માર્ગે ગયો; ભૂલ્યો. સં. विपर्यास.

वलण (૩૬૯) નપું. પાછાં વળવું તે. સં. वल्‌ ઉપરથી.

वही (૧૦૨), विहि (૧૯૩) નપું. ભાગ્ય. સં. विधि.

वछि (૨૩૧, ૨૫૧) સ. ક્રિ. ઇચ્છે. સં. वाञ्छ्.

वतोलइ (૧૬૩) પું. વંટોળિયામાં. वतोल + इ સા. વિ. એ. વ. પ્રત્યય

वस्त (૨૭) સ્ત્રી. વસ્તુ. સં. वस्तु.

वागि (૧૫૬) પું. વાઘાથી; વસ્ત્રથી. इ ત્રી. વિ. પ્રત્યય.

वागि (૩૫૯) સ્ત્રી. લગામ. સં. वल्गा.

वाडी (૯) ભૂ. કૃ. કાપી. દે. પ્રા. वड्ढ ધાતુ = સમાપ્ત કરવું.

वाणही (૮૫) સ્ત્રી. મોજડી. સં. उपानह् > પ્રા. उवाणही, वाणही. અત્યારે પણ લગ્નપ્રસંગે કન્યાને અપાતી મોજડી માટે આ શબ્દપ્રયોગ ગુજરાતમાં કેટલાક પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે.

वा'ती (૨૫૯) અ. ક્રિ. વગાડતી-બજાવતી હતી. સં. वादयत् વર્ત. કૃ. નો વિકાસ

वाना (૭૭૨, ૩૪૮) નપું. વસ્તુઓ; પ્રયત્ન. સં. वर्णक.

वायस (૪૮) પું. કાગડો.

वालि (૩૨૩) સ. ક્રિ. વાળે સં. वल् ના પ્રેરક પરથી.

वासणीया (૪૦) ભૂ. કૃ. બોલ્યા. સં. वाश्‌ = બૂમ પાડવી.

વાગા (૩૨૧) પુ. વચ્ચે વચ્ચે આવતા વિશ્રાન્તિસ્થાન.

वास्या (૭૮) વિ. સુવાસિત. સં. वासित.

वाहि (१३५) अ. क्रि. ફરીને જુએ. સં. वह्‌ના પ્રેરક वाहयति ઉપરથી.

वाहिया (४९) ભૂ. કૃ. મારવાને ઉપાડયા. સં. वह्‌ના પ્રેરક वाह्‌ના ભૂ. કૃ. वाहित પરથી.

विछोहिआं (२३९) ભૂ. કૃ ખળભળાવ્યાં; દુખી કર્યાં. સં. विक्षोभित > પ્રા. विच्छोहिअ.

विणसइ (३५८) અ ક્રિ. વણસે સં. विनश्यति.

विघोगति (२३९, २९९) સ્ત્રી. વિધિવિધાન.

विनाण (१५२) નપું. જ્ઞાન; સમજ. સં. विज्ञान > પ્રા. विनाण.

विपर (२३७) પું. બ્રાહ્મણ. સં. विप्र.

विरी (३४) નપું. વેર.

विरुआ (११५, १३२), विरुइ (१९१) વિ. બેડોળ. સં. विरूप. અર્વા. ગુજ. 'વરવા.'

विलूंधी (२५८), विलूधो (२६५) ભૂ. કૃ. વળૂંધી; વળગેલી, વળૂંધ્યો; વળગેલો. સં. विलुब्ध.

वीआलि (१८२) પુ. વિકાલે; કસમયે. સં. विकाल.

विछोही (२६५) ભૂ. કૃ. હેરાન કરી.

वीसहर (१४५) પુ. ઝેરી સાપ સં. विषधर.

वींछीआ (८५) પુ. પગની આગળીએ પહેરવાનાં ઘરેણાં, સં. वृश्चिक= વીંછીના ઘાટનાં.

वुल्या (३२१) ભૂ. કૃ વળાવ્યા, પટાવ્યા. સં. वल्

वूहरीइ (२२३) વર્ત ૫ પુ. બ. વ. વ્યવહાર કરીએ. સં. वि+अव + हृ = व्यवहृના વિકાસમા. જુઓ नापीइं (२१९).

वेढ (४०) પુ. આગળીએ પહેરવાની મોટી વીંટી. સં. वेष्टित સાથે સંબંધિત.

शाथि (२) પુ. શાન નામના ડુંગર ઉપર.

सइन (१२९) નપુ સેના. સં. सैन्य.

सगुरवा (२३८) વિ. ગૌરવ સાથે. સં. स-गौरव.

सज (२०६) વિ. સજ્જ. સં. सज्ज.

साधि (३७१) સ્ત્રી. ફતેહ. સં. सिद्धि.

सनाहीया (१२१, १७४) भू कृ सन्नाद्ध – બખતર ધારણ કર્યા - સ સન્નાહ ઉપ-થી નામધાત

सपत (१४२) वि સાત સ सप्तन्

समली (૩૨०) સ્રી સમડી

सयल (१०३) वि સઘળી બધા સ सकल > प्रा सअल

सरघू (१०) पु સરગવાના વૃક્ષ સ शिग्रु

सरवण (१६१) पु કાન સ श्रवण

सरवो सरवि (२५३) वि સૌ સ सर्व

सरहा (१०') नपु સુગંધી પદાર્થ સ सुरभि

सहु-का (४३) सर्व સહુ કોઈ સ सर्व खलु > प्रा सव्वो-खु > અપ सव्व-हु > सउ-हु દ્વારા सहु + स कश्चित् > અપ काइ – काइ દ્વારા का

सक्या (४२) भू कृ શક્યા પડ્યા સ शङ्कित

सख (२०६) સ્રી સખ્યા સ सख्या

सिंधू (१०) पु सिंदुवार—નગોડના વૃક્ષ સ सिंदुवार

साखि (१२३) સ્રી સાખ ઝાડ પર પાકી ઉપર ચોટ્યું ફળ

सार (१०) वि સારા, બધા

सारसी (६०, १७४) સ્રી મત્ત હાથીની ચીસ

सारिसु (२०) અ ક્રિ સિદ્ધ કરીશું સ सृ નુ પ્રેરક सारयिष्याम > અપ सारिसहुँ

साल्णा (२८८) નપુ અથાણું

सावट (२८६) નપુ જરિયાન વસ્ત્ર

साविन (३२४) નપુ પંખી સ शावक = બચ્ચું

साति (१०७) સ્રી બરછી જેવું એક હથિયાર

सांति (४४), सांति (११७) पु સાથમાં સ समाय > प्रा समओ > અપ समउ > મધ્ય ગુજ साँतउ *ધ્વાના साँत + સા વિ એ વ પ્રત્યય इ इ*

सिउ (१०) નામ અ —થી સ सहित

सिधि (२०८, २१०) સ્રી સિદ્ધિ સફળતા તે ઉપરથી અર્થ વિસ્તરીને 'બખ્તર' સ सिद्धि

सिंधु (१००, २१५), सिंधा (३८८), सिंधो (४०४) वि. सर्व. ઝાલાવાડમાં અત્યારે પણ 'સંધુ'-'સંધા' આ અર્થમાં પ્રચલિત છે.

सीचाणू (१५९) પું. બાજ પક્ષી. દે. પ્રા. सींचाण.

सीझइ (२५१) વર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ. સિદ્ધ થાય. સં. सिध्यति > પ્રા. सिज्झइ > મધ્ય. ગુજ. सीझइ.

सीधवूं (९५) અ. ક્રિ. સિદ્ધ કરાવું. સં. सिद्ध – ભૂ. કૃ. પછી ગુજ. પ્રેરકનો વિકાસ.

सीधां (२५) ભૂ. કૃ. સિદ્ધ થયાં. સં. सिद्ध.

सीम (१३०) સ્ત્રી. સીમા; હદ. સં. सीमन्

सींवा (२०४) પું. સેંથો. સં. सीमन्तक.

सुहुड (३८७) પું. સુભટ; યોદ્ધો. સં. सुभट.

सुकड (३०८), सुकडि (१०८) સ્ત્રી. સુખડ; ચંદન. સં. शुष्क > પ્રા. सुक्क + डी સ્વાર્થિક.

सुघी (३७४) ક્રિ. વિ. સારી રીતે.

सुद्ध (४६), सुधु (१३८) વિ. સારો; પૂરો. સં. शुद्धक > પ્રા. सुद्धओ > અપ. सुद्धउ. આવા જ અર્થમાં सुधां (३७६), सधूं (३८६).

सोइ (१८, १४१) સર્વ. તે પણ. સં. सः + अपि.

सोहजी (१६८) વિ. નિરુપદ્રવી; સોજી.

सौवीर (१०५) નપું. કલાઈ.

हलहल (५०) સ્ત્રી. ઉતાવળ; ધમાલ.

हल्लर (२०१) નપુ. હાલરું; સાંઢણીનું ટોળું.

हवि (२३, २६, ३४) ક્રિ. વિ. હવે; અત્યારે. સં. अथवा > પ્રા. अहवा > અપ. अहव ની આદિશ્રુતિનો લોપ થતાં ને સા. વિ. એ.વ. નો इ પ્રત્યય લાગતાં.

हासूं (१९) નપું. હાસ્ય; મશ્કરી. સં. हास्यकम् > પ્રા. हस्सअं > અપ. हस्सउं > મધ્ય ગુજ. हासउं ટૂંકવાતાં.

हांव (२४७) પું. હંસ. સં. हस.

हुंती (१८७) અ. ક્રિ. હતી. સં. भूत.

हेरकानि (५०) પું સંદેશવાહકોને. સં. हेरक = બાતમીદાર.

होडि (२३३) સ્ત્રી. હોડમાં; શરતમાં.

પરિશિષ્ટ ૧

अध्याय १

'અભિવન-ઊંઝણૂં'— કડી ૮ થી ૧૧ :

इत्येवं वचनं प्रोक्तं शिल्पिनं मयदानवम् ॥ ४९
समानयित्वा दैत्यान्यान् काष्ठान्नानीय सत्वरं ।
मयेन कारयामास सपट्टिं धातुमयीं ततः ॥ ५०
नानाविधानि काष्ठानि मणिरत्नान्यनेकशः ।
संभारास्तत्र बहवः मयः सर्वं प्रकल्पयत् ॥ ५१
कारयामास पेट्टिं च दानवस्य प्रियंकरम् ।
षण्मासैः सा च संजाता प्रसन्नो दैत्यपुंगवः ॥ ५२

अध्याय २

અ. ઊ — કડી ૧૧ :

आश्चर्यरूपा सा पेटि मयेन कारिता च सा ॥ १
द्विसप्तति च कोष्ठाः च तेषु स्थापित देवताः ।
चतुर्दिक्षु विदिक्षु च सूर्याद्या नव खेचराः ॥ २

અ ઊ. — કડી ૧૪-૧૫ :

श्रीकृष्णश्चिन्तयामास समायातोऽसुरो बली ।
विप्ररूपं समास्थाधाय..........दानवः ॥ १३
आकाशे गतवान् शीघ्रं पुनर्भूमौतलं पुनः ।
गर्जनेन च तस्याय सन्मुखं समुपागतः ॥ १४
शरीरे जर्जरीभूतं करे यष्टिकमण्डलुम् ।
पदेपदे पतत्येव मार्गे दृष्टस्तु ब्राह्मणः ॥ १५

અ ઊ. — કડી ૧૫-૧૬ :

"कथ्यतां मे गुरोः ! कृष्ण किं रूपो वयसा स्थितः ॥ ३१
मध्ये पेटी समायाति न समायाति वा न वा।"
श्रीकृष्णेन तदा ख्यातं श्रूयतां दैत्यनायक ! ॥ ३२

ममैव सदृशो विष्णुः त्वत्समो सोऽप्युदारत ।
पाणिपादौ त्वत्सदृशो त्वत्समो शरीरे च सः ॥ ३३

અ. ઊ. — કડી ૧૯ થી ૨૫ :

तदा कृष्णेन राज्येन्द्र! दत्ते तालक श्रृंखले ।
रुद्धः प्रोवाच वचनं "उद्घाटय गुरो! मुखं ॥" ३६
जहास तत्र जगतां नाथो दैत्योऽवदत् वचः ।
"हास्यं मा कुरु विप्रेन्द्र! प्राणान्तो जायते मम ॥ ३७
इप्सितं प्रार्थय गुरो! यद् वद तद् ददाम्यहम् ।
पेट्टि विघाटय गुरो! मरणं जायते मम ॥" ३८
प्रोवाच दैत्यं भक्तेशः "को गुरु? शिष्य को स्मृतः?
पितृहन्तारमेवाद्य कृष्णं जानीहि ते रिपुम् ॥ ३९
मायया मे हतः पूर्वं हिरण्यकश्यपूर्वकः ।
रावणस्तु बलिर्बद्धः पाताले सोऽपि तिष्ठति ॥ ४०
मयैव कपटेनैव द्विजरूपं प्रकाशितम् ।
न ज्ञातं भवता दुष्ट! देवाः संरक्षिता मया ॥ ४१

× ×

मध्यस्थितः पुनः प्राह कृष्णं शाल्वसुतो बली ।
"मां निष्काशय देवेश! युद्धे मे जायते स्पृहा ॥ ४६
त्वं यदि जगतां नाथो मम साकं च योद्धय ।
शस्त्रैर्बाहुयुद्धेन पश्य मे बलमद्भुतम् ॥" ४७
कृष्णस्तु पुनराहेदं "श्रृणु दुष्ट! वचो मम ।
गुडेन मृत्युमाप्नोति विषं तस्य कथं च न? ॥" ४८

અ ઊ. — કડી ૨૭-૨૮ :

पेट्टिं शिरसि चाधाय कृष्णस्तु द्वारकामगात् ॥ ४९
रुक्मिण्याद्याः स्त्रीयः सर्वा विचार्य च परस्परं ।
किमस्ति पेट्यां रत्नानि विविधान्यम्बराणि च ॥ ५०
यद्यदस्ति शुभं वस्तु समानीतं तु स्वामीन ।
विचार्य प्रमदाः सर्वा कृष्णः स्वभगिनीं गतः ॥ ५१

अध्याय ३

અ ઊ. — કડી ૩૨ થી ૩૪ :

प्रवेशां सप्तमे कोष्ठे सुभद्रा निद्रावशाऽभवत् ॥ १७
प्रतिवाक्यं तदा दैत्यः श्रीकृष्णं प्रवदत् तदा ।
कृष्णो विचारयन् " नायं वचनं भगिनी–मुखात् ॥ १८
प्रतिवाक्यं तदा दैत्यः ददाति मम निश्चितम् । "
प्रसारो सप्तमे प्रोक्तो न निःसारयदुत्तमः ॥ १९

અ. ઊ. — કડી ૫૨–૫૩ :

लग्नं निर्धार्य तत्रैव स्वजनानयनाय च ।
लिखित्वा कौकुमं पत्रं यावद् धौम्यो नियोजयेत् ॥ ५२
प्रत्युवाचाभिमन्युश्च धर्मराजं वृकोदरम् ।
" बाणेन प्रेषयिष्यामि सर्वेषामामंत्रणं ह्यहम् ॥ " ५३

अध्याय ४

અ. ઊ. — કડી ૫૪ થી ૫૭ :

विप्ररूपं समास्थाय विराटसदनं गतः ॥ १२
उत्तरायाः समीपं तु गतो कृष्णोस्तु भारत ।

× ×

प्रोवाचेदं वचः कृष्णः उत्तराकरदर्शनात् ॥ १५

× ×

" सामुद्रिकं मया ज्ञानं तव देहस्य लक्षणम् ॥ १६
वरोऽर्जुनस्य तनयः त्वया संधारितोऽनघे ।
रंकस्येव गृहे रत्नं तद् गृहे त्वं पतिव्रता ॥ १७

× ×

वरे ये च गुणा प्रोक्ता तस्मिन् एको न विद्यते ॥ १८
शरीरे श्यामवर्णश्च पृथुदन्तोऽपि दीर्घयान् । " १९

× ×

इत्येवं कथयित्वा तु अभिमन्यु समागतः ॥ २२

उवाच वचनं कृष्णः " भागिनेयः वचः शृणु ।
दृष्टा मे ते प्रियतमा वरणीया न मानदा ॥ २३
चतुर्विधानां नारीणां चिह्नं पूर्वैरुदाहृतम् ।
वहुदाषा इयं कन्या विराटस्य च भूपतिम् ॥ २४

× ×

विराटतनया देहे मया दृष्टं वदाम्यहम् ।
भ्रमरश्चक्षुमध्ये च पतिं नाशयति च सा ॥ ३२
ललाटे भ्रमरो यस्या देवरं हन्ति निश्चितम् ।
जिह्वायां भ्रमरो यस्या मातुलो नाशमाव्रजेत् ॥ ३३
मध्यमांगुलिया पादे भूमिं न स्पृशते यदि ।
स्वगेहे न स्थिता नारी सा ज्ञेया व्यभिचारिणी ॥ ३४
लम्बोदराय च श्वशुरं श्वश्रूं हन्ति च निश्चितम् ।
चिपटां नासिकां नारीं राक्षसी परिकथ्यते ॥ ३५
कृष्णजिह्वां च पिंगाक्षीं लम्बोष्ठिं घुर्घुरस्वरा ।

× ×

वर्जनीया च सा नारी देवी वा मुनिकन्यका ॥" ३७

अध्याय ५

'અ. ઊ.' — વિરાટરાજની પાઠશાળામાં ભીમે મચાવેલ ઉત્પાતના પ્રસંગમાં કડી ૬૬–૬૭, ૭૪ :

तदा युधिष्ठिरेणोक्तं गच्छ पश्य स्व भारत ।
वचनाद्धर्मराजस्य भीमसेनो क्षुधातुरः ॥ ५
कतिभिः सेवकैः सार्द्धं बालकैरपि वायुजः ।
जगाम नगरं राजन् ! सत्वरे समुपागतः ॥ ६
नानाविधानि भोज्यानि वणिजैः स्थापितान्यपि ।
सर्वं संहृतवान्भीमो भक्षयामास तद्वसु ॥ ७
वणिजाश्च तथा सर्वा हा हा कृत्वा प्रधाविताः ।
सर्वान्सन्ताडयामास यदा करतलेन च ॥ ८

नष्टाश्च वणिजाः सर्वे रुदन्तो नृपतिं गताः ।
ग्राहस्मान्नृपते कश्चित्ताडयान गोचरः ॥ ९

अध्याय ६

અ. ગ્રિ. — કડી ८१ :

तदा कृष्णस्तु प्रोवाच "भागिनेय ! शृणुष्व मे ।
गुह्यं वदामि ते बाल ! येन श्रेयोऽभिजायते ॥ १३
उत्तरा दृष्टिविषमास्ये ते यदि पश्यति ।
हानिस्तु तव देहस्य जायते न संशयः ॥ १४
न पश्यनीया कन्या च भागिनेय महाबल !
वस्त्रेणाच्छादितां नेत्रे सुखं मे यदि जायते ॥" १९
पुनर्जगाम सदनं विराटस्य जनार्दनः ।
उत्तरां च सुदेष्णां च प्रत्युवाच जगत्पतिः ॥ २०
"दैत्यांशो चाभिमन्युश्च वदनं विलोकयेत् ।
दर्शनाज्जायते हानिः वस्त्रेणाछाद्य चक्षुषी ॥" २१
इत्येव मानयामासुरुत्तराद्याश्च योषितः ।
बबंध नेत्रयोर्वस्त्रखण्डं मातुलवाक्यतः ॥ २२

अध्याय ७

અ ગ્રિ. — કડી ८६ થી ८८ :

गतवत्यर्जुने वीरे श्रीकृष्णेन समन्विते ।
चिन्तातुरो धर्मराजः नकुलं परिपृच्छति ॥ १
चक्रव्यूहो कृतोह्यत्र कौरवैः क्लेशकारकैः ।
किं कर्तव्यं हि नकुल ! जाने त्वत जये मतम् ॥ २
नकुलः प्रत्युवाचाय "भ्रातृयज्ञे मया पुरा ।
रथेन वारिधीं तीर्त्वा गतो लंकाहिकां भारत ॥ ३
धनुर्विद्यासु कुशलो चक्रभेदेन मारिष ।
युधिष्ठिरः पुनः आह कनिष्ठं माद्रिनन्दनम् ॥ ४

"सहदेव ! त्वं जानासि चक्रव्यूहस्य भेदनम् ।"
भ्रातरं धर्मराजानं सहदेवोऽब्रवीद् वचः ॥ ५ ॥
"योगिनी विजिताः पूर्वं या देवाः युधिनिर्जिताः ।
भूतभव्य भवत् ज्ञानं वेदान्वेदान्तमेव च ॥ ६
चक्रव्यूहं न जानामि" धर्मश्चिन्तातुरोऽभवत् ।
प्रपृच्छ भीमसेनं वै शोकचिन्ताकुले क्षणः ॥ ७
भीमसेनोऽब्रवीद् वाक्यं "धर्मराज ! श्रृणुष्व मे ।
मया कृतं पुरा यज्ञे न ज्ञातं विद्यते तव ॥ ८
जरासंधो जितो राजन् ! हेडंबो कवीरो बकः ।
युद्धे सन्तापयामास शंकरं गिरिजापतिम् ॥ ९
कीचकाद्याततिाः राजन् ! विराटे तव पश्यतः ।
गदायुद्धं प्रजानामि चक्रव्यूहे न मे मतिः ॥ १०

अध्याय ८

અ. ઊ. — કડી ૧૪૨ થી ૧૫૩ :

"बालं मा वद मां मातः ! शूरो बद्धस्तरः प्रियः ।
दमिष्यामि कुरून्सर्वान् यथाऽरण्यं हुताशनः ॥ ५
मा प्रभापय मां बालं बालेन बान्धवेन ते ।
कालियो दमितः सर्पः धृतो गोवर्धनो गिरिः ॥ ६
कंसस्तु निहितो मात ! नागायुतबलान्वितः ।
स्थूलराशीं प्रदहति गुंजामात्रो हुताशनः ॥ ७
बालस्तु भास्करो मातः ! प्रकाशयति भूतले ।
वशं चकार षण्मासैर्ध्रुवो बालो जनार्दनम् ॥ ८
बालेन वामनेनैव बलिर्बद्धो धरातले ।
सद्यो जातस्य पंचास्यो गजयूथं प्रसर्पति ॥ ९
बालस्तु दीपको येन तिमिरं नाशितं गृहे ।
बालो हरिः पुरा मात प्रेंक्ष्यायाः शतयोजनम् ॥ १०
तद्वद् पश्य बलं बाले कौरवाणां क्षयंकरम् ।
हन्मि सर्वान्कुरून्मातर्भोक्ष्यामि सकलां महीम् ॥ ११

अध्याय ९

અ. ઊ. — કડી ૨૬૨ :

तृतीये च भवे सोऽयं स्वामि ! राजसुतोऽभवत् ।
वेशाहं तत्र संजाता पूर्वमोहेन तं रता ॥ २८

અ. ઊ. — કડી ૨૮૫ થી ૨૯૨ :

उत्तरस्त्वरितो राजन् ! भगिन्या वचनात्खलु ।
सेवकं प्रेषयामास अम्बरानयने तदा ॥ ४१
रक्तवस्त्राण्युपादाय कौशेयाण्यंबराणि च ।
वणिजाश्चागतास्तूर्णं पश्यतां राजसद्मनि ॥ ४२
कृष्णवर्णानि जातानि उत्तरश्च चुकोपतान् ।
खड्गमादाय वणिजान् हन्तु मा मति उत्तरा ॥ ४३
कर्मणा मम भो भ्रातः ! जातान्येवं विधान च ।
नापराधो वणिजानं यद् भविष्यं भविष्यति ॥ ४४

અ. ઊ. — ૩૧૩ થી ૩૧૪ :

निर्गताऽपि पितृसदना शकुनारिष्टदर्शना ।
तक्रं संगृह्य भिक्तिता काचित्सा विधवा नृप ! ॥ ५२
आर्द्रवस्त्रेण संयुक्तो कश्चिदग्रे भुजंगमः ।
शुष्क काष्ठो च रटति कागो दक्षिणपार्श्वगे ॥ ५३

परिशिष्ट २

अभिमन्यु—वध

गजमुख सन्मुख होत ही बीती कुमति कुतर्क ।
कोक सोक मोचक महा यथा विलोकत अर्क ॥
देवी मो मति मन्द अति करौ कृपा हरि मोहि ।
माता निरति कपूत पर करत बहुत ही छोह ॥
तेरे आस-प्रकास सब जसुदा-नन्द अनन्द ।
बानी धरी प्रमान जुग जथा काकी हरि-चंद ॥
हरि थापन हरि थापनो हरि जाचक हरि दानि ।
हरि बिसारि नर चहत सुघ बडो अचरज मानि ॥

चौपाई

कौरव पाण्डव भये भुआरा । अति बल राज करै संसारा ॥
बन्धु विरोध करत ते रहही । प्रीति कीन्हि नहि कै सब चहही ॥
येक बार पारथ बनवारी । गये जुगुल सुर पाल गोहारी ॥
बीचहि कपट कौरवन्ह कीन्हा । प्रेरि परम वन्दीजन दीन्हा ॥
विदुरभाट ते कहा बोलाई । कहौ पाण्डवन्हते अस जाई ॥
चकावृहको जूझै आवै । मुहु मसि लाइ कै बनहि सिधावै ॥

दोहा

चूरी तरकी विदुर लै कीन्हौ तुरित पयान ।
धरम तनै बैठ्यौ जहां तहां भाट नियरान ॥

नगर मध्य वन्दीजन आये । भूप जुधिस्थिरको सिर नाये ॥
धरम के पूत देवायौ पाना । बैठन को दीन्हो अस्थाना ॥
कहा विदुर सुनियौ हो राया । द्रिरजोधन तव नेवति बोलाया ॥
दीन्हो द्रिरजोधन को पाती । दही विरहनल बांचत छाती ॥
दै कर पत्र चून की धरी । चूरी तरकी आगे धरी ॥
अब उर सहमि गयो महराजा । जिमि मृगराज गरज गजराजा ॥

चक्रावूह संग्रामहि आयहु। न तु मुहु मसि घसि बनहि सिधायहु ॥
नथ पहिरहु तरवन औ चूरी। प्रगट बिलोकत ही दुष भूरी ॥
यदत भूप बिन दीनदयाला। कवन हरै दुष दुसह कराला ॥

दोहा

धारिउ भाइत तत्क्षण बूझी बात हंकारि।
चक्राबूहको जानै मो मोहि कहौ बिचारि ॥

चौपाई

कहौ भूप निज सहज सुभाऊ। मो अभिमान न सपने काऊ ॥
समर षेत जम काल हटाऊँ। किंदुक इव गिरि मेरु उठाऊँ ॥
चक्राबूह जूझ नहि जानौं। तर निज विक्रम नकुल बषानौं ॥
निज आयुध महिपाल दो[हाई]। भूतल अगिल सकौं उलटाई ॥
तर ऊपर अवनी करि रापौं। अर महिपाल मृषा नहि भाषौं ॥
तब राजा सहदेव सो यहही। समुझी परी कछु तुमको यह ही ॥
सहदेव कहा महि बिषम जुझारा। छत्री काल छत्र पैकारा ॥
इन्द्रहु समर हारि नहि मानहु। चक्राबूह जूझ नहि जानौं ॥
राजा तबै भीम ते कहिया। समुझी परी कछु तुम कह अहिआ ॥
तब रिसाइ भीम अस कहिआ। मो समान छत्री को अहिआ ॥
जो मोहि समर हरावै पारा। छत्री ताहि कहौ संसारा ॥
जूझत जूझ न कबहु डेरान्यौं। भोजन करत न कबहु अघान्यौं ॥
लघु अनेक विनय करि मानहु। चक्राबूह जूझ नहि जानहु ॥
निपट सोचबस धारिउ भ्राता। सुमिरि महाभुज त्रिभुवनत्राता ॥
दीन मलीन भूप परिवारू। मनहु बनज बन परी तुसारू ॥
भलें परमेश्वर कीन्ह बिनासू। सीस नाइ सब ढारेऊ आंसू ॥
देषि चरित अरजुनकी चेरी। देषि चहु दिसि राउर फेरी ॥
जाई सुभद्रा ते अस कहिहै। पुत्र समेत बैठ अस रहई ॥
जंघ ऊपर अहिवरनका माथा। करै बयारि सु दहिने हाथा ॥
बांवें हाथ सीस कुरु आरा। सोवै कुअर परा बिकरारा ॥
तेहि सो सब बात तेहि जाई। कहा कहत, पै कहत डराई ॥

कछु विपाद राजा मन भयऊ। कछु मलीन परि गह रहेऊ ॥
अस सुनि विलप सुभद्रा भयऊ। अर्जुन सुमिरि सुगर्म मन गयऊ ॥
कृष्ण संग लोहगीथल गयऊ। लोहगी देस बहुत दिन भयऊ ॥
सो सुधि दहु कछु रौरह आई। जेहि ते अनमनि चारिउ भाई ॥
अस मन समुझि जीव परभरा। तरकि पै नीर द्वौ नैनन ढुरा ॥
आंसू टूटि परा विकरारा। सोवत उठ्यौ सु जागि कुमारा ॥

दोहा

जोवत वदन जननिको पूछ लागि सति भाउ।
सेवा करहुँ का माता सो तुम मोहि सुनाउ ॥

चौपाई

जाके वासुदेव अस भाई। जाके अर्जुन अैसे गोसाई ॥
देवर नकुल सहदेव जाके। अस डर हृदयन वूझिय ताके ॥
जेठ जुधिस्थिर भीम उदारा। तेहि कँह डर अचरज अपारा ॥

दोहा

कुन्ती अैसी सासु जेहि हम अस पूत पजाइ।
सो कस परै मलीन मन जेहि संसार डराइ ॥

चौपाई

कहेउ सुभद्रा सुनहु कुमारा। राउके डर वहुत पभारा ॥
पितु तुम्हार लोहगीथल गयऊ। लोहगी देस बहुत दिन भयऊ ॥
सो सुधि दहु कछु रौरह आई। भये मलीन भूप सब भाई ॥
अस सुनि विलप अहिवरन भयऊ। तेहि औसर राजा पहँ गयऊ ॥

सोरठ

आइ गये अभिमन्य तेहि औसर महिपाल पहँ।
देखिन वदन प्रसन्न कमलवन्धु विनु कमल जिमि ॥

चौपाई

निकट निहारयौ चारिउ भाई। निपट उदास जुधिष्ठिर राई ॥
विलप वदन मलिन मन अहई। कोऊ न वाको उत्तर कहई ॥
तव अभिमन्य मनहीमें विचारा। निश्चै जूझे पिता हमारा ॥
नहि कीनेउ सादर सनमाना। फिरि अभिमन्य चलयौ अकुलाना ॥
भीमसेन लपि दुषित कुमारा। उठाइ गहि पान गोद वैठारा ॥
हृदै लगावत वार हि वारा। परम चतुरवर पवनकुमारा ॥
कह अभिमन्य तात केहि हेता। मलिन महीप समाज समेता ॥
आदि अंत इति हाँ प्रभाउ। कहौ तात निज करहु दुराऊ ॥
कि लोहगंथिल अरजुन नाहीं। अपर सोच किये मन मांहीं ॥
भीमसेन तव वचन प्रकासा। सुनेहु तात करि मन विस्वासा ॥
संभव पालन प्रलय जास कर। अरजुन संग तासु गोपीवर ॥
पारथ-घात न करि अस कोहै। जाके संग सदा हरि सोहै ॥

दोहा

संभव पालन प्रलयके करन हरन हरि येक।
वालक सहज अजान तुम्ह वदत वादि अविवेक ॥

चौपाई

पवनकुमार महा बलदाई। सौभद्रहि सव कथा सुनाई ॥
जुद्धके नेवत कौरवन्ह दीन्हा। ताते राय विलपतन कीन्हा ॥
यकइस कोट महा विकरारा। चकावूह संग्राम अपारा ॥
हम चारिउ जन अस वगि गयऊ। तेहि ते राय विलप
मन भयऊ ॥
यह सुनि मन गहवरइ कुमारा। उठि राजा कँह कीन्ह जोहारा ॥
पारथ-नन्दन वचन प्रकासा। जीति सकौ रन विनहि प्रयासा ॥
कह अभिमन्य धरहु उर धीरा। भेदव चकावूह गंभीरा ॥
स्वामि क वोल आजु परमानौ ॥ चक्कावूह जूझ मैं जानौ ॥
कौरव कालरूप ह्व मारौ। सवौ भाइ जरमूर उपारौ ॥
चकावूह रन यह विधि करऊ। जिअत राउ द्विरजोधन धरऊ ॥

दोहा

पाण्डव वंस उबारौ कनरव वंस सँघारि ।
तवहि साँचि कर मानेहु अव यह पैज हमारि ॥

चौपाई

यह सुनि राउ हरप मन कीन्हा । तव अहिवरनहि पूछै कीन्हा ॥
की तुम देव दयन्तर भापा । गनगंधर्व कि मुनिवर जापा ॥
की तुम काँम नाग अवतारा । की कुवेर की मुनिवर वारा ॥
किन माको तुम हो सुचि वीरा । जो अस पौरुप कहेउ सरीरा ॥

दोहा

चक्रावूह सु कठिन है अल्प वैस है तोरि ।
केहि तन सुन्यौ जुद्ध तुम सो मोहि कहौ वहोरि ॥

चौपाई

चक्रावूह रन चरित अपारा । भीम कहा कित सुनेहु कुमारा ॥
पारथ-नंद प्रसंसौ तोही । [अव मनमें नहि संसय मोहि] ॥
वन्दीजन जिरजोवन केरा । तासो भीम कहा वहुतेरा ॥
आउव दैपै रन अधिकाई । वन्दीजनकी विदा कराई ॥
तव अस कहि अभिमन्य कुमारा । पूर्वजन्म कर करहु विचारा ॥

दोहा

पवन सुवन सो चरित निज वरनत पारथ-नन्द ।
सादर आदि प्रजन्त लो ल्हत भीम आनन्द ॥

चौपाई

मथुरा निश्चर निकट निकाया । विन प्रयास गंजेहु जदुराया ॥
जननी-जठर वाम तव मोरा । अल्प दिवस कमलासन मेरा ॥
निज मेहर मम जननी पराई । तौ विरंचि मेरी महि साई ॥
तहाँ वास वीते कछु काला । मम अवतार भयेउ महीपाला ॥

पेलत बाल बालकनि साथा। सवान कहहिं मोहि परम अनाथा ॥
नहिं परिजन नहिं तात न भ्राता। कोउ रखवार न करत निमाता ॥
निदरत मोहि अकेल विचारी। पेलत दिन प्रति देव सदुचारी ॥
बारक बूझी मैं निज माता। हम करिये केहि केरि दोहाई ॥

दोहा

भ्राता पिता परिवार जुत निश्चर निकर निकाय।
तात तिहारे मधपुरी मारे जाई बराय ॥

चौपाई

जादववंस निकन्दन हेता। अवराधहु सादर वृषकेता ॥
दौर जनक बन्धन कर लीजे। तात उपाइ वेगि यह कीजे ॥
तब जननी अनुसासन पाई। गयौ गोदावरि-तट महिसाई ॥
धूँमपाँन कीन्हेउ बहु भाँती। जपेउ निरन्तर त्रिपुर-अराती ॥
प्रगट भयउ तब सम्भु कृपाला। पञ्चवदन तन गौर विसाला ॥
माँगु माँगु वर जो मन भावा। बार बार मोहि सम्भु सुनावा ॥
सम्भु-वचन सुनि उर सुख भयऊ। हाथ जोरि तब मैं अस कहेऊ ॥
सो आयुध मोहि देहु पुरारि। जाने हतौ रमा बनवारी ॥
बिन प्रयास जदुबंस निपातौ। राम-स्याम सुंदर उर हतौ ॥
एवमस्तु गिरिजापति कीन्हा। अविचल कुलिस मजूसा दीन्हा ॥
सोरह सहस करी तेहि माही। अति विचित्र कहि जान सो नाही ॥
प्रविसि मजूसा करेहु सहाई। कोउ न सकै तोहि जीति सहाई ॥
अन्तरध्यान भये भव जबही। मैं निज भौन गवन कियो तबही ॥
कुलिस मजूस धरि निज सीसा। मारग बीच छलेउ जगदीसा ॥
भूसुर भेक धरे भगवाना। हरि-चरित्र नहिं मैं पहिचाना ॥

दोहा

निपट जराग्रन गात कृस लकुटि गेह निज पानि।
कपट-भर्यानो आइगो मो ढिग सारँगपानि ॥

चौपाई

विप्र जानियै कीन्ह प्रनामा। पुनि पूँछेउ भूसुर को नामा ॥
मैं पुरोहित कंस दनुज को। अपर न जाचौं देव-मनुज को ॥
मम जजमान सकल हरि मारे। कोउ न दनुज-कुल भाजि उबारे ॥
मम जजमान-वधू यक बाँची। गर्भ सहित उबरी वह साँची ॥
भये तनै तेहि भामिनि केरे। तासु मिलन-उतकंठा मेरे ॥
खोजत फिरौं दिवस निसि ताही। विपुल लालसा मो मन माही ॥
तासु वचन सुनि भै परतीती। परपि न परी कपट कै रीति ॥
मैं निज नाम कहा महिसुर सो। दीनबन्धु कृपा करु उर सो ॥

दोहा

भूँमि दियो गदगद गिरा मोहि मिल्यो उर लाइ ।
कपटचतुर घर स्यामघन चरित वरनि नहि जाइ ॥

चौपाई

अब कतहु नहि चालेहु वाता। सुनत स्याम-घन करिहि निपाता ॥
है संकर-वर-चरित सुनावा। कुलिस मंजूसा द्विजहि दैपावा ॥
देषि महीसुर सीस डोलावा। यह आयुध मोहि मनहि न आवा ॥
किमि करिहौ संग्राम बनावा। ... ...
समर जीति सब मोहि देषावहु। तम अम्बु इव हिय जल नावहु ॥
तब पींजर मैं कीन्ह प्रवेसा। करत कपट त्रैलोक-नरेसा ॥
मरगदंत विकराल विसाला। पिंजर-वदन देत गोपाला ॥
सोरह सहस करी विस्तारा। ठोकत विक्रम साहस मुरारि ॥

दोहा

मो सरीर संकरी कनि फरि भई सब पार।
छूटत ततछन प्रान मम संकट विकट करार ॥
मोहन प्रान अकर्षि मम रापेउ कृगी माहि ।
गृढ डाट दै कठिन अति निकरन की गमि नाहि ॥

चौपाई

कुलिस मंजूसा जादवराई । कालिन्द्री-जल देत बहाई ॥
सुन्दरस्याम भवन निज आये । गहि रूपी कर-कमल सोहाये ॥
रूपी तासु चराचर साँई । देत सुभद्रा निपुल सोहाई ॥
मम अनुसासन बिन यह रूपी । जिन खोलेहु भाषत बहुरूपी ॥
सौंपि सुभद्रहि स्याम सिधाये । बहु बासर यहि भाँति गवाये ॥
रितु-अस्नान सुभद्रहि कीन्हा । सुरत लागि उघारिनि लीन्हा ॥
खोलत मारुत बदन समानेउ । हरि-भगिनी यह चरित न जानेउ ॥
सुंघिरि तौं लपि देत अमाई । गंध विहीन परसि मो भाई ॥

दोहा

ता दिन ते जननी-जठर बास कीयौं मम तात ।
मो तन संभव सहस भुज दसा बरनि नहिं जात ॥

चौपाई

ऋतु मास षट मो महतारी । भई विकट संकट-बस भारी ॥
बालक हरिय अनुज पहँ आये । भगिनी दुख आपुहु दुख पाये ॥
तब अनुजहि पूछहि जदुराई । निज इच्छा कहु मोहि बुझाई ॥
मम इच्छा पर सुनहु प्रभाऊ । जानत हौ तब आमिष पाऊँ ॥
निज मन सुंदर-स्याम बिचारा । [illegible] गर्भवास बिकरारा ॥
करत बिचार चराचर साँई । [illegible] जानि नियराई ॥
कहत सुभद्रा गहि जुग पानी । कहहु तात कछु कथा-कहानी ॥
चक्रव्यूह इतिहास सोहाई । लगे कहन चराचर साँई ॥

दोहा

चक्रव्यूह इतिहास वर सप्तम कोट दुआर ।
सुनत सुभद्रा मुदित मन [illegible] भुआर ॥

चौपाई

चक्रव्यूह कृत कहत मुरारी । सुनत सुभद्रा भरत हुँकारी ॥
सोई मातु सुभद्रा जबहि । मैं पुनि दीन्ह हुँकारी तब हीं ॥

जब मैं गर्भ हुकारी दीन्हा । वीर हुँकारी केशव चीन्हा ॥
यकइम्म कोट कथा परमाना । वीस कोट मैं सुनेउ सुजाना ॥
कोट यक सौ कथा न जाना । वीचहि मोहि लयेउ भगवाना ॥
सुन्दर-स्याम मंत्र वति कीन्ही । मम भुज सहस निपातन लीन्ही ॥
रहैं जुगल भुज मो तन सोई । अपर भुजा भंजेउ रघुराई ॥
मिटा दुसह दुप मातु कलेसा । मम उतपात यहि भाँति नरेसा ॥

दोहा

पारथ-सुत सीतल गिरा जनु वरषत वर वारि ।
हरषे साली समन सब आतप ताप नेवारि ॥

चौपाई

जलपत दारुन पवनकुमारा । समर धुरन्धर वार हि वारा ॥
वीस कोट तुम तूटौ जब ही । तूटव येक कोट हम तब ही ॥
जो तुम कौरव जीती प्रचारी । तुटिहौ मैं सब कोट वदारी ॥
जब ही भीम प्रतिज्ञा करई । वासुदेव कर आसन टरई ॥
आलस नींद दीन पठाई । लागहु काया भीम की जाई ॥
आलस नींद तब दरसानी । अंग मोरि उठी जमुहाँनी ॥
राय कहौ तुम पौढौ जाई । तब लगि कुअर सजै कट काई ॥
यह संवाद भवन प्रति वाजा । सजत प्रात होत अति राजा ॥
परसि मातु सरसी सह चरना । नृप पहँ गयउ कुअर अहिवरना ॥
सादर भूपति अंक मलावा । अति अनुराग वरनि नहि आवा ॥
देत असीस महीस उदारा । वार वार मन मुदित कुमारा ॥
पञ्च छोहनी परम उदारा । चली सजूथ... ..विकरारा ॥

छन्द

कहि पवनसुत अभिमन्य सो हम तात आउव प्रातही ॥
निज जूह चकावूह लौ तव लौ चलौ मन मुदित ही ॥
सासन प्रभंजन नन्द के अभिमान हिय हरपायू कै ॥
आरूढ होत तुरंग पर गिरिजा महेस मनाइ कै ॥

दोहा

छोहनी पञ्च अरूढ भट पदचर वरनि न जात।
ससकते अहिपति भार-वस कोल कमठ अकुलात॥

चौपाई

हालत हहल हहल अति छोहनि। कहल कील सहसासन होनी।
निकर निसान वीर रस वोले। डगमगात दस कुञ्जर डोले॥
मनहिं प्रसंसि महेस भवानी। सो अभिमन्य चमू हुहुगनी॥
सकल सनाह पोस भट वाके। समर भुंमि नभ ध्रुव गति जाके॥
सक्ती सूल चर्म करवाला। तोमर मुदगर परिघ विसाला॥
कर सर चाँल सत कटि त्रोना। सोहत पारथनन्द सलोना॥
कवच पोस सगरे सरदारा। समर धुरन्धर परम उदारा॥
सकल सुभट सोहत यही भाँती। सोम योम छत्री वर जाती॥

छन्द

भट मत्त विचरत दुरद दल रज होत विटप महीधरा॥
मसकि महावल कमठ पीठि कठोर अति वस की धरा॥
पुर धार अपार अति छवि छीन रवि अंधियार भै॥
घटि गे नदीनद वोघ जल मचि कीच वारिध वारि भै॥
फेर दुरक सरोज फीस निसि वस कोकी भई॥
गत हंसन जुगुत मुकुता कुमुद वन आनंद भई॥
आरूढ छोहनि पाँच मुड अपर पदचर को गनै॥
गज वाजि रथ कोतल चले बहु जात नहिं वरनत वनै॥

दोहा

वाजत निकर निसान दल उर उपजत आनन्द॥
तव विराटनगरी निकट कढत सुभद्रानन्द॥

चौपाई

निकरि कटक विराटपुर जाई। सोवत मयि उत्तरी जगाई॥
द्रुपदु निज पिय की समुझाई। सुन्दर रूप वरनि नहिं जाई॥

पारथनन्दन प्रिय उत्तरी। प्रिय सुधि पाइ हरष उर भरी ॥
यह सुनि हरषवंत सो भई। सखियन संग धवर हरेह गई ॥
जाइ दीप पिय की समुदाई। सोभा अधिक वरनि नहि जाई ॥
नृप विराट आगे होइ लीन्हा। पुर लै गये प्रेम वड कीन्हा ॥
ता दिन तहाँ उत्तरी कटकाई। नृप विराट कीन्हा पहुनाई ॥

दोहा

नृपतनु जात उत्तरी रूप सील गुन पाँनि।
तेहि निसि वसि पारथ-सुवन तहँ तासो रतिमानि ॥
रतिमानी अभिमन्य जु गर्भित भै तव वाल।
जनम परीछित अमर्तिमि हरिजन विदित विसाल ॥
प्रात होत अभिमन्य जु अति हरषाइ नहाइ।
पहिरि कवच आरूढ हय चले गनेस मनाई ॥

चौपाई

मन विलपत अभिमन्य लोगाई। वैरिन लोकलाज भै आई ॥
प्रीतम मिलन हेत अकुलाई। कहि इतिहाँस सखिन समुझाई ॥
पुरजन सोक वरनि नहि जाई। काह करिय दहु त्रिभुवन साँई ॥

छन्द

अभिमन्य मुदित नहाइ पहिर सनाह कर सर चाँप लै ॥
गवने गनेस मनाइ लोग लोग राउर पुर ताप दै ॥
अभिमन्य वल प्रसंग या विधि होत येकहि वारही ॥
नहि सकत प्रान वपान राजकुमार विरह कुमारही ॥

दोहा

तजि विराटनगरी चली चमू कूच दर कूच।
चकावूह के निकट ही पाण्डव जूह पहूँच ॥

सोरठ

दुरजोधन महीपाल वन्दीजन प्रेरित भयेउ।
को है सुभट विसाल भीम नकुल सहदेव कै ॥

चौपाई

जो अरजुन को धरमकुमारा। आयो करन समर विकरारा॥
वन्दीजन अनुसासन पाई। मातुल वेगि चला सिर नाई॥
पारथ-नन्द निकट चलि आवा। अभिमन्यहि वन्दी सिर नावा॥
पारथ-नन्द ताहि सनमाना। वन्दी जनहि देवायहु पाना॥
बूझत वालक-नन्द कुमारा। अकइस कोट विकट किन भारा॥
सुनि अभिमन्य वचन सुप पाई। वन्दीजन सब कथा सुनाई॥
दिरजोधन महीपाल कुमारा। नाम लपन अस परम उदारा॥

छन्द

भरि लपन भट प्रथम कोट उदार समर धुरन्धरा॥
जै सिन्द दूसर तीसरे धृतसक्ति निपट भयङ्करा॥
भट अमुथमा चौथ कोट व दार सगुनी पञ्चने॥
अविचल सुसर्मा कोट षट भगदन्त भूपति सप्तमे॥

दोहा

विस्वासीनि वसु कोट वस साजे नव विकरार।
दसम कोट भूरिश्रवा भीषम रुद्र उदार॥
द्रोन बली बारह गहे त्रयोदस कलिंग भुआल।
सुभट कृपाचार्य्य वली हे चोदहे विसाल॥

चौपाई

दस सर कोट दुसासन वीरा। सुन्दर षोडस कोट गँभीरा॥
नव वसु कोट किरीटी रहेऊ। दस वसु कोट महा दम गहेऊ॥
दस नव कोट चमू विस्तारा। वीस कोट चित करन भुआरा॥
है जेइद यकैसे कोटा। कै न सकै जग भट जेहि जोटा॥
दिरजोधन महीपाल व धारा। चाहेर फिरत निपट विस्तारा॥
वन्दी अभिमन्य हि सिर नावा। दिरजोधन भूपति पहँ आवा॥
नहि अरजुन नहि धरमकुमारा। नहीं पवन नहि नकुल व धारा॥
नहि सहदेव न अपर सरदारा। आवत है अभिमन्य कुमारा॥

पाँच छोहनी कटक अपारा। आये वासव-नन्द कुमारा॥
पारथ-नन्दन भट वगमेला। और गाये भट ममर-दुहेला॥

छन्द

जुटे प्रथम कोट व दाग भट छूटे नराच झरझरी॥
मचि रहा हाहाकार अतिसै सुरतन वदन बराबरी॥
रस वीर वागत राउ दर रस उमडि अपनन दीससे॥
दुहु वीर घोर नराच दारुण उडहि कोटि फनीससे॥

दोहा

भे कस मान अनेक भट छूटहि विषम नराच।
जूझे समर सवंत बहु रन विभासि रसमाच॥

सोरठ

करनी बरनि न जाइ, बरनन तन धरनी भये।
हाहाकार मचाइ, समर अजिर पेलत भट॥

चौपाई

लवन सैनि भट करत लराई। टूटन कोट परम कठिनाई॥
अति विकराल परी तरवारी। बरनि न जात भयंकर भारी॥
प्रान देहि पै पीठि न देही। लोह लहरि तन तीरथ देही॥
बाजहि मारू निकर न फेरू। वान न उर उपजत रिस वारे॥

छन्द

संग्राम पेत सचेत अतिवर लरत मुरत न पुर भटा॥
टूटत न कोट अमेट भट अंकित मचत रन भा कटा॥
लोटत अवनि अंतावली-हारावली डारत गरे॥
विकराल काल समान भट-नर अजिर नहि टारे टरे॥

दोहा

नाग निपाते सहस दस लाप तुरंग कटंत।
जूझे पदचर लाप दस एक कबंध उठंत॥

सोरठ

प्रथम कोट वर टूट, धायौ समर कबंध यक।
जुगुल कोट भट जुटे, स्पन सहित जयपद मही॥

चौपाई

चक्रव्यूह इतिहास अपारा। जानत वासव-नन्द-कुमारा॥
मनहिं प्रसंसि उमा-वृषकेतू। जुगल कोट भट जुटत सचेता॥
अति विकराल चमू अररानी। किये कुतर्क धरा अकुलानी॥
हाहाकार भयंकर माचा। छूटे दुहु दिसि निकर नराचा॥
नाग कलेवर तीर समाहीं। मानहु दमकि दामिनि घन जाहीं॥
भेदी सरीर होत सर प[ज]रा। जिमि सुर-पुरस के वचन निदारा॥
छूटत विशिष निकट अररातीं। बधि भये भट दोउ दल माहीं॥
भीतर कोट जुटे भट भारी। मचत निपट भयंकर भारी॥

छन्द

अभिमान सहित नरेस आतुर पेलि भट कोटहिं गयउ॥
घमसान होत कृशान परिघ विकराल भट चौपट भये॥
सग्राम भूतल मे कन धावत कबंध भयंकरा॥
करनी न वरनी जात सो अति जूझ करि धरनी परेउ॥

दोहा

बाजे मारु गहगहे कोट भयंकर टूट।
महाबली अभिमन्य भट कोट तीसने जूट॥

सोरठ

कुन्दवर्मा भट सेट, करत मनो निज कोटि प्रति।
पाण्डव सुभट सचेत, उमडि नजनु वारिध महा॥

चौपाई

विक्रम-वारि भयंकर धारा। उमडि कोट जनु सेत विगारा॥
नाना अस्त्र मनो जलधारा। चलि वेग लहरि अति भारी॥

छूटत कोट अपर प्रति जाई। जक्त प्रद गल की नाई ।।
तीसर कोट सल्य भट भारी। समर धुरंधर परम उदारा ।।
बाजे दुहु दिसि गहगह मारू। होत भयंकर हाहाकारू।।
तमकि तमकि भट बरषहि बाना। चिक्र रहि सिन्धुरगत भे प्राना ।।
आगे निवान जब सलिल पवरि। रथ-तुरग अग्नित भट जरि ।।

छन्द

रनभूमि धूम मचायते विकराल समर महँबली ।।
टारे न टरत व द्वार भट अभिमन्य फ़ौजे दल मली ।।
छूटे महानल बाँन प्रबल तुरग-रथ अग्नित जरे।।
बिचली चमू अभिमन्य की जिमि पापगन सुमिरत हरैं ।।

दोहा

धारा धर सर झरि करी वरुन बाँन अभिमन्य।
अनल बाँन महिमाँ मिटी भे भट समर प्रसन्न ।।

सोरठ

मारु संख न की फि ढोल जुझाऊ गोमुखी।
निकर निसान गंभीर, गरजत धर धर सर धरा ।।

चौपाई

मुदित महा भट मोर समाना। पर भट नाग पाहि इव नाना ।।
समर महा भट घायल भयऊ। छूटि कोट तेहि अवसर गयऊ ।।
जूझे सन्मुख वीर जुझारा। येक कबध उठा विकरारा ।।
अजर अमर अविचल बल धाँमा। चौथे कोट रहा अस्वथामा ।।
अलगाये अभिमन्य सवंता। काल समान महा बलवंता ।।
महा वीर तजि जीवन-आशा। कीन्हेउ भीतर कोट प्रकाशा ।।
बरनि न जात भटन कै करनी। रुण्डमुण्ड परि रन-धरनी ।।
बाजे मारु निकर रन-फेरी। वीर नरन उपजत रस बोरी ।।

छन्द

असि बेल चटकि दराड़ समरन कीन्ह भट अति प्रबलता ।।
तिहु काल अचल अजीत जोधा श्याम-सुंदर मदरता ।।

मोट तन आन नर नम वानन कलेवर झरझरे ॥
झुकि झुकि परै जनु केसरी गरजहिं सुभट रन मॉ झरे ॥

दोहा

रुधिर लपेटे सुभट भट निपट वीर रसु भेसु।
मानहु विराजत राज-रितु कुसमी कानन टेसु ॥

सोरठ

जूझे वीर जुझार, उठि कबंध, कर सायक।
दारुन द्रोनकुमार, विचलि कोस एक सो गये ॥

चौपाई

वान कोट सगुनी बलवाना। दुरजोधन-मातुल जग-जाना ॥
येक वार मिलि वीर जुझारा। पंचम कोट पंच सरदारा ॥
एकइस कोट निपट विकरारा। सोरह जोजन की विस्तारा ॥
चारि धाम मे धरम व द्वारा। तोरे चारि कोट विकरारा ॥
निकर निसान भयंकर वाजे। पंचम कोट महा भट गाजै ॥
दारुन दल आये वगमेला। समर भयंकर महा दुहेला ॥
वसत नराच वीर रस वीता। रसर उदर भूतल उमडाता ॥
कटत सुभट अति वलवाना। रमरा उदर तेहि काल सयाना ॥

छन्द

प्रगटत अपा विभासि रस संग्राम भूतल भट कटा ॥
गरजि तर्जि मृगराज सम राज नमन मह भट ॥
गल कुंत भट आमिष गीधगन वढो पात्र तहाँ ॥
प्रगटि महा रनभूमि इस वैताल जोगिनि जुटत ही ॥

दोहा

प्रगटत निपट अनेक-इस छूट कोट ततकाल।
समरभूमि सगुनी तजी उठ्यो कबंध कराल ॥

सोरठ

आइ गये वगमेल, वा सब नन्दन नन्द भट ।
वाढा समर दुहेल, सुभट सुसर्मा कोट पट ॥

चौपाई

स रन मारि व्याकुल भट कीन्हा । इस स्वरथी परत नहि चीन्हा ।.
रुधिर भरे भट भाजत कैसो । मानहु अरुन अवनि धरि जैसो ॥
भभकहि घाय भयंकर मारे । मानहु झरनि झरि झरत अपारे ॥
राह नासिका स्रवन विराजे । रोमावली-वेली छवि छाजे ॥
वरषत वाँन-वुन्द अधिकाई । मघा नछत्र मानहु झरि लाई ॥
सुभट सुसर्मा टरै न टारे । जिमि हरिभजन विनास दुपारे ॥
वाजे सूर वीर हु चोरा । हाहाकार मचावत घोरा ॥
इतही उत जैद्रथ दोहाई । महा मारु संग्राम मचाई ॥
संग्राम भूतल भूरि भट...........................

